

Univerzalna dimenzija moralne teologije kao mogućnost za međureligijski dijalog

Šajnić, Dora

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Philosophy and Religious Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet filozofije i religijskih znanosti**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:260:561460>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-23**

Repozitorij Fakulteta filozofije i religijskih znanosti

Repozitorij diplomskih i doktorskih radova

Repository / Repozitorij:

[REPOSITORY OF FACULTY OF PHILOSOPHY AND RELIGIOUS STUDIES - Repository of master's thesis and phd](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FAKULTET FILOZOFIJE I RELIGIJSKIH ZNANOSTI

DORA ŠAJNIĆ

**UNIVERZALNA DIMENZIJA
MORALNE TEOLOGIJE
KAO MOGUĆNOST ZA
MEĐURELIGIJSKI DIJALOG**

DIPLOMSKI RAD

ZAGREB, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FAKULTET FILOZOFIJE I RELIGIJSKIH ZNANOSTI

Diplomski studij religijskih znanosti

DORA ŠAJNIĆ

**UNIVERZALNA DIMENZIJA
MORALNE TEOLOGIJE
KAO MOGUĆNOST ZA
MEĐURELIGIJSKI DIJALOG**

DIPLOMSKI RAD

MENTOR:

Doc. dr. sc. Tadija Milikić

ZAGREB, 2024.

Sažetak

Rad je strukturno podijeljen na dva glavna dijela. U prvom dijelu rada obrađeni su univerzalni elementi moralne teologije kroz perspektivu Klausa Demmera, istaknutoga katoličkoga moralnoga teologa. To je učinjeno poglavito, ali ne isključivo, temeljem njegovoga djela *Shaping the moral life: An approach to moral theology*. Oslanjajući se na ovo najprevođenije Demmerovo djelo, nakana autorice nije dati sustavan prikaz Demmerove misli o navedenoj temi, nego u njegovom nauku istaknuti one najvažnije univerzalne elemente moralne teologije koji su primjenjivi u različitim moralnim sustavima. Ti univerzalni elementi Demmerove moralne misli osobito su značajni u kontekstu suvremenih globalizacijskih procesa koji u prvi plan stavljaju zajedničke i razlikovne elemente ljudskih kultura i religija, posebice u međureligijskom dijalogu. Demmer jasno razlikuje moralnu i teološku dimenziju kršćanske moralne teologije. Katolička moralna teologija, kao znanost koja objedinjuje moralnu i teološku refleksiju, bavi se ljudskim postojanjem i djelovanjem usredotočujući se osobito pod moralnim vidom na ono što je zajedničko svim ljudima. Na toj liniji nalazi se i Demmerova moralna teologija koja naglašava univerzalne moralne principe kao što su: ljubav prema bližnjemu, poštovanje ljudskoga dostojanstva, pravednost i solidarnost. Ovi i slični univerzalni principi nadilaze vjerske, kulturne granice i slične podjele. Njihova univerzalnost omogućuje dijalog i suradnju između različitih tradicija s ciljem promicanja zajedničkih moralnih ciljeva.

Moralna teologija, kako što će biti prikazano u ovome radu, pruža smjernice za moralnu refleksiju i odgovore na suvremene izazove, uvažavajući i integrirajući znanstvene, kulturne i povijesne kontekste. U prvome dijelu rada autorica nastoji svratiti pozornost na Demmerovo djelo kao na moralno-teološko djelo koje daje značajan doprinos razumijevanju univerzalnih elemenata moralne teologije. Takvim skretanjem pozornosti autorica zapravo nastoji usmjeriti pogled na univerzalne i postojeće temelje dijaloga između različitih moralnih i religijskih tradicija u svrhu izgradnje zajedničkoga svijeta koji je utemeljen na univerzalnim moralnim vrijednostima. Stoga, u ovome dijelu rada autorica obrađuju neke od najvažnijih univerzalnih moralnih kategorija kojima se moralna teologija bavi.

Jedna od njih svakako je moralna savjest. Teologija savjesti duboko je ukorijenjena u kršćanskoj etici i teološkom razmišljanju. Ona je ključna prekretnica u moralno-teološkom nauku Drugoga vatikanskoga sabora. Prema ovoj teologiji, u središtu moralnoga postojanja i djelovanja je pojedinačna moralna savjest. Ona je ona instanca koja omogućuje ljudskim osobama da djeluju u skladu sa svojim moralnim uvjerenjima. Savjest zapravo upućuje na ljudsko dostojanstvo i osobnu odgovornost za vlastite odluke, koje uvijek trebaju biti usklađene s Božjim zakonom. U tom smislu Sveto pismo pruža teološke temelje teologiji savjesti. U njemu se moralna savjest razumijeva prije svega kao unutarnji glas koji poziva na moralno djelovanje u skladu s Božjim zakonima.

Drugi vatikanski sabor značajno je doprinio teologiji savjesti ističući njezinu povezanost s Božjom prisutnošću. Savjest je prikazana kao mjesto susreta Boga i čovjeka te kao izvor moralnih odluka. Pod tim vidom Koncil je naglasio važnost savjesti kao unutarnjega moralnoga autoriteta koji jamči primjereno ostvarivanje ljudskoga života i na individualnoj i na društvenoj dimenziji u kontekstu autentične ljubavi i istinske pravednosti. Katekizam Katoličke crkve potvrđuje važnost savjesti, ističući da čovjek mora slijediti moralni zakon koji odzvanja u njegovoj savjesti. Crkva prepoznaje univerzalni karakter savjesti. To ona čini obraćajući se svakom pojedincu, naglašavajući osobnu odgovornost i moralno djelovanje u skladu s temeljnim principima ljudskoga života.

Još jedna univerzalna moralna kategorija, koju proučava moralna teologija jest naravni moralni zakon. Demmerov nauk o ovom temeljnom zakonu ljudske naravi upućuje na univerzalnost moralne teologije kroz prizmu antropoloških elemenata ljudskoga postojanja i moralnoga djelovanja. Oslanjajući se na univerzalnu ljudsku narav, Demmer zapravo ističe važnost naravnoga moralnoga zakona kao temelja univerzalne moralne komunikacije. Opravdanost toga pristupa potvrđuju i ostali važni dokumenti postkoncilske odnosno suvremene moralne teologija kao što je primjerice dokument Međunarodne teološke komisije *In search of a universal ethic: A new look at the natural law*. Važno je također istaknuti da Demmerova analiza povijesti moralno-teološke misli, od patrističkoga razdoblja (Ambrozije, Augustin) preko skolastike (Toma Akvinski) do modernih refleksija, pokazuje ne samo razvoj ideje naravnoga moralnoga zakona, nego i s tim istim razvojem nužno povezan i sasvim opravdan zahtjev za primjerenim uvažavanjem povijesnoga konteksta i kulturne raznolikosti u razvoju moralnih sudova.

Drugi dio ovoga rada proučava međureligijski dijalog kroz prizmu relevantnih koncilskih i postkoncilskih dokumenata. U ovome radu u kontekstu proučavanja međureligijskoga dijaloga, obuhvatili smo dokumente *Ecclesiam Suam*, *Lumen Gentium*, *Nostra aetate*, *Dignitatis humanae*, *Gaudium et spes* te *Veritatis splendor*. Međureligijski dijalog, prema dokumentima crkvenoga učiteljstva, postao je ključna sastavnica službenoga nauka Katoličke crkve nakon Drugoga vatikanskoga koncila. Međureligijski dijalog temelji se na poštovanju prava na slobodu vjerovanja, što proizlazi iz dostojanstva ljudske osobe i Božje objave. Međureligijski dijalog doprinosi kulturnom i društvenom razumijevanju, te socijalnoj koheziji i miru. Osim teoloških aspekata, dijalog je bitan također za izgradnju pravednijega društva i promicanje univerzalnih vrijednosti poput mira, solidarnosti i tolerancije. Prethodno navedeni dokumenti crkvenoga učiteljstva naglašavaju važnost dijaloga u promicanju zajedničkoga dobra i univerzalnih moralnih vrijednosti te pružaju smjernice Katoličkoj crkvi za izgradnju ljudskoga života na individualnoj i društvenoj razini kroz dijalog i suradnju.

Ključne riječi: *moralna teologija; savjest; naravni zakon; međureligijski dijalog; Klaus Demmer; Drugi vatikanski sabor*

Summary

The paper is structurally divided into two main parts. The first part addresses the universal elements of moral theology from the perspective of Klaus Demmer, a prominent Catholic moral theologian. This is done primarily, but not exclusively, based on his work *Shaping the Moral Life: An Approach to Moral Theology*. The author's intention is not to provide a systematic presentation of Demmer's thoughts on the subject but rather to highlight the most important universal elements of moral theology in his teaching, which are applicable in various moral systems. These universal elements of Demmer's moral thought are particularly significant in the context of contemporary globalization processes that emphasize the common and distinct elements of human cultures and religions, especially in interreligious dialogue. Demmer clearly distinguishes the moral and theological dimensions of Christian moral theology. Catholic moral theology, as a science that

integrates moral and theological reflection, deals with human existence and actions, particularly focusing from a moral perspective on what is common to all people. In this vein, Demmer's moral theology emphasizes universal moral principles such as love of neighbor, respect for human dignity, justice, and solidarity. These and similar universal principles transcend religious, cultural, and other boundaries. Their universality enables dialogue and cooperation between different traditions to promote common moral goals.

Moral theology, as shown in this work, provides guidelines for moral reflection and responses to contemporary challenges, taking into account and integrating scientific, cultural, and historical contexts. In the first part of the work, the author seeks to draw attention to Demmer's work as a moral-theological contribution to the understanding of the universal elements of moral theology. By drawing such attention, the author actually aims to direct the focus towards the universal and enduring foundations of dialogue between different moral and religious traditions to build a common world based on universal moral values. Therefore, in this part of the work, the author discusses some of the most important universal moral categories dealt with by moral theology.

One of these is certainly moral conscience. The theology of conscience is deeply rooted in Christian ethics and theological thought. It is a key milestone in the moral-theological teaching of the Second Vatican Council. According to this theology, at the center of moral existence and action is the individual moral conscience. It is the instance that allows human persons to act according to their moral beliefs. Conscience actually points to human dignity and personal responsibility for one's own decisions, which must always be aligned with God's law. In this sense, the Holy Scriptures provide theological foundations for the theology of conscience. In it, moral conscience is understood primarily as an inner voice that calls for moral action in accordance with God's laws.

The Second Vatican Council significantly contributed to the theology of conscience by emphasizing its connection with God's presence. Conscience is presented as the meeting place of God and man, and as a source of moral decisions. From this perspective, the Council emphasized the importance of conscience as an inner moral authority that ensures the proper realization of human life both on an individual and societal level in the context of authentic love and true justice. The Catechism of the Catholic Church confirms the importance of conscience, emphasizing that a person must follow the moral law that resonates in their conscience. The Church recognizes the

universal character of conscience. It does so by addressing each individual, emphasizing personal responsibility and moral action in accordance with the fundamental principles of human life.

Another universal moral category studied by moral theology is the natural moral law. Demmer's teaching on this fundamental law of human nature points to the universality of moral theology through the lens of anthropological elements of human existence and moral action. Relying on universal human nature, Demmer actually emphasizes the importance of natural moral law as the foundation of universal moral communication. The validity of this approach is confirmed by other important documents of post-conciliar or contemporary moral theology, such as the document of the International Theological Commission *In Search of a Universal Ethic: A New Look at the Natural Law*. It is also important to highlight that Demmer's analysis of the history of moral-theological thought, from the patristic period (Ambrose, Augustine) through scholasticism (Thomas Aquinas) to modern reflections, shows not only the development of the idea of natural moral law but also the necessarily related and entirely justified demand for the appropriate consideration of historical context and cultural diversity in the development of moral judgments.

The second part of this work examines interreligious dialogue through the lens of relevant conciliar and post-conciliar documents. In this work, in the context of studying interreligious dialogue, we have included documents such as *Ecclesiam Suam*, *Lumen Gentium*, *Nostra Aetate*, *Dignitatis Humanae*, *Gaudium et Spes*, and *Veritatis Splendor*. According to the documents of the Church's magisterium, interreligious dialogue has become a key component of the official teaching of the Catholic Church after the Second Vatican Council. Interreligious dialogue is based on respect for the right to freedom of belief, which arises from the dignity of the human person and God's revelation. Interreligious dialogue contributes to cultural and social understanding, as well as to social cohesion and peace. Besides theological aspects, dialogue is also essential for building a more just society and promoting universal values such as peace, solidarity, and tolerance. The aforementioned documents of the Church's magisterium emphasize the importance of dialogue in promoting the common good and universal moral values, and they provide guidelines for the Catholic Church in building human life on both an individual and societal level through dialogue and cooperation.

Keywords: *moral theology; consciousness; natural law; interreligious dialogue; Klaus Demmer; Second Vatican Council*

Sadržaj

UNIVERZALNA DIMENZIJA MORALNE TEOLOGIJE KAO MOGUĆNOST ZA MEĐURELIGIJSKI DIJALOG

Sažetak.....	1
Summary.....	3
Sadržaj.....	7
Uvod.....	9
1. Univerzalnost moralne dimenzije moralne teologije.....	13
1.1. Katolička moralna teologija.....	16
1.2. Teologija savjesti.....	19
1.2.1. <i>Sveto pismo</i>	20
1.2.2. <i>Drugi vatikanski sabor</i>	22
1.2.3. <i>Izabrani autori velikih povijesnih razdoblja i Katekizam Katoličke crkve</i>	24
1.3. Naravni moralni zakon	26
2. Međureligijski dijalog kao univerzalna vrijednost i zajedničko dobro u dokumentima crkvenoga učiteljstva	31
2.1. Promicanje univerzalnih vrijednosti te izgradnja pravednijega i boljega društva	33
2.2. Izbor relevantnih koncilskih i postkoncilskih dokumenata	36
2.2.1. <i>Ecclesiam Suam</i>	37
2.2.2. <i>Lumen gentium</i>	39
2.2.3. <i>Nostra aetate</i>	40
2.2.4. <i>Dignitatis humanae</i>	43
2.2.5. <i>Gaudium et spes</i>	45
2.2.6. <i>Veritatis splendor</i>	47
Zaključak.....	51
Popis literature.....	53
Životopis autorice.....	57
<i>Curriculum vitae</i>	57

Uvod

Ovaj diplomski rad nosi naslov *Univerzalna dimenzija moralne teologije kao mogućnost za međureligijski dijalog*. Iz samoga naslova moguće je iščitati dvije glavne teme ovoga rada, a to su moralna teologija i međureligijski dijalog. Dobro je istaknuti da moralnu teologiju, u onoj mjeri u kojoj se ona tiče svakoga čovjeka, između ostaloga karakteriziraju univerzalnost, sveobuhvatna primjenjivost i aktualnost. U tom smislu, moralna teologija predstavlja jednu neutralnu podlogu, na kojoj se može graditi dijalog i uspostavljati suradnja.

Moralna teologija, kao što će biti vidljivo unutar ovoga rada, bavi se uistinu svima poznatim pitanjima poput savjesti, moralnih zahtjeva, moralne istine i naravnoga moralnoga zakona te je kao takva svima bliska. Njezina problematika razumljiva je svakome čovjeku, jer se svaki čovjek, neovisno o kulturi i tradiciji u kojoj se nalazi, nužno propitkuje i razmišlja o navedenim pitanjima i temama. Na moralnoj teologiji mogu se graditi plodonosne suradnje također među različitim vjerskim tradicijama i kulturama te njezina univerzalna dimenzija uistinu može pridonijeti kvaliteti dijaloga.

Katolička crkva prepoznala je važnost dijaloga te kroz službene dokumente naglašavala nužnost ostvarivanja suradnje, dijaloga, te razvijanje tolerancije i uvažavanja.¹ U ovome radu obraditi ćemo neke od najistaknutijih koncilskih dokumenata koji govore upravo o moralnoj teologiji i dijalogu. S obzirom da sve veće migracije stanovništva koje dovode do susreta raznih kultura na jednome području, a koje je u posljednjih nekoliko godina zaživjelo i na našim područjima, govor o dijalogu i toleranciji postao je sve nužniji. (Milikić i Perica, 2024, 113-121) U suvremenom društvu koje često nema vremena ni za bližnjega, postoji plodno tlo za relativizaciju i nepoštovanje drugih i drugačijih. Na taj problem, kako ćemo vidjeti u nastavku ovoga rada, upozoravaju već i crkveni oci (Demmer, 2000, 37-40). Tema međureligijskoga dijaloga sve više dobiva na važnosti također u kontekstu globalne povezanosti i raznolikosti među ljudima različitih vjerskih uvjerenja.

¹ Po toj temi, između svih koncilskih i postkoncilskih dokumenata osobito se ističe enciklika *Ecclesiam suam*. U njoj papa Pavao VI. svoj moralno-teološki nauk o kreposti dijaloga osobito nadahnjuje dijalogom, kojega Bog uspostavlja s čovjekom.

Cilj je ovoga rada ukratko izložiti osnovne smjernice i ideje moralno-teološkog nauka, služeći se prije svega, ali ne isključivo, radom Klause Demmera, jednoga od najistaknutijih moralista postkoncilskoga razdoblja, kako bismo predstaviti i ukratko predočili glavne teme kojima se moralna teologija bavi. Na taj način, želimo približiti univerzalnu dimenziju moralne teologije, koja je izrazito važna za drugi dio rada, koji se pobliže bavi međureligijskim dijalogom.

Međureligijski dijalog prikazat ćemo iz perspektive odabranih dokumenata koncilskoga razdoblja, a to su redom *Ecclesiam suam*, *Lumen gentium*, *Nostra aetate*, *Dignitatis humanae*, *Gaudium et spes* te naposljetku *Veritatis splendor*. Navedeni dokumenti kruna su koncilskoga moralno-teološkoga nauka o dijalogu te nude prikaz koncilske težnje za otvorenošću, tolerancijom, razumijevanjem, zajedničkim dobrom i mirom. U njima se da prepoznati važnost moralne teologije i njezinih interesa. Štoviše, u ovim dokumentima moralna je teologija na savršen način ugrađena u cjelokupnost koncilskih ciljeva i težnji. Možemo dakle reći kako je jedan od glavnih ciljeva ovoga rada prikazati kako je moralna teologija idealno sredstvo koje nudi antropološki jako dobru utemeljenu mogućnost za međureligijski dijalog. Kako i sami dokumenti koje smo u ovome radu obradili iznose, važno je razvijati i aktualizirati nauk moralne teologije te na primjeren način biti u skladu s izazovima suvremenoga povijesnoga trenutka naročito na razini društvene perspektive u kontekstu susreta različitih tradicija i kultura.

Važno je naglasiti kako bez kvalitetne podloge, te širine istraživanja i učenja o moralnoj teologiji, kao i praćenju njezina razvoja od svetopisamskih tekstova, patrističkoga razdoblja, preko skolastike i moderne do suvremenoga doba, nije moguće u potpunosti shvatiti bit i srž problematike, kojom se bavi i koju istražuje moralna teologija. Zato su sekundarni ciljevi ovoga diplomskoga rada upravo usmjereni ka razumijevanju moralne teologije, služeći se dodatnom literaturom i ne ograničavajući se na jednome autoru.

Još jedan od sekundarnih ciljeva je i naglasak na korištenju službenih crkvenih dokumenata prilikom pisanja radova, istraživanja i sl. Kako naglašava i sam Demmer, od iznimne je važnosti svoje istraživanje oslanjati također na autoritete, te se služiti i crkvenim dokumentima. (Demmer, 2000, 19-21) To je jedan od razloga zašto će se u ovom radu tema o međureligijskom dijalogu većinskim dijelom oslanjati na koncilske dokumente. Unutar sekundarne literature bit će prisutni također dodatni izvori kao i djela izabranih znanstvenika koji su pisali o ovoj temi.

U drugome dijelu ovoga rada analizirat ćemo važnost međureligijskoga dijaloga kroz, kako smo već istaknuli, prizmu dokumenata crkvenoga učiteljstva, ističući primjere i argumente koji potvrđuju ključnu ulogu međureligijskoga dijaloga u suvremenom društvu. Pritom ćemo se osvrnuti i na perspektive suvremenih autora među kojima se ističe Tomislav Kovač s detaljnom teološkom analizom i istaknutim moralnim i praktičnim aspektima međureligijskoga dijaloga.

Kroz navedena promišljanja, u ovome radu želimo istaknuti i naglasiti kako međureligijski dijalog nije samo teološko pitanje već duboko ukorijenjen i potreban proces koji mora biti temeljen na poštovanju, razumijevanju te suradnji među pripadnicima različitih vjerskih zajednica.

U ovome radu svraća se pozornost također na implikacije međureligijskoga dijaloga na društveni, kulturni i politički život, odnosno usmjeruje se pogled na moralnu teologiju kao na alat koji može pridonijeti uspješnijem dijalogu i ostvarivanju zajedničkoga dobra.

Kroz ovaj sveobuhvatni pristup, cilj je naglasiti važnost međureligijskoga dijaloga kao ključnoga elementa u izgradnji suvremenoga društva koje teži ka univerzalnim vrijednostima kao što su tolerancija, otvorenost, prihvaćanje, poštovanje i mir među različitim religijskim i kulturnim tradicijama.

1. Univerzalnost moralne dimenzije moralne teologije

U ovome prvom dijelu rada istraživanje je usmjereno na prikaz moralno-teološkoga nauka uglavnom, ali ne isključivo iz perspektive Klause Demmera (1931.-2014.) jednoga od najistaknutijih kontinentalnih katoličkih moralnih teologa postkoncilskoga razdoblja². Njega se prepoznaje kao izvornoga i veoma kreativnoga pisca koji je zahvaljujući svojoj velikoj erudiciji, te osobito poznavanju najrazličitijih misaonih kretanja kroz povijest osobito na području filozofije i teologije, uspijevaov suvremenu moralno-teološku refleksiju neprestano stavljati u veoma primjerenu i plodnu suradnju ne samo s ostalim relevantnim suvremenim znanostima, nego također s najplodnijim i najkreativnijim tradicijama raznih povijesnih razdoblja. Upravo zahvaljujući tome, u svojim pisanim djelima on je uvijek uspijevaov stvarati veoma originalne i kreativne teorijske pretpostavke za daljnje unapređenje aktualnih moralno-teoloških izazova. Jedan od tih izazova svakako je i međureligijski dijalog.

Upravo istaknuti izazov osobito je aktualiziran razvojem najrazličitijih globalizacijskih procesa. Oslanjajući se poglavito na razvoj znanosti, tehnologije, tehnike i najrazličitijih komunikacijskih sredstava, ovi procesi doprinijeli su ne samo osnaživanju svijesti o onome što je svim ljudima zajedničko i što ih zbližava, nego također osnaživanju svijesti o onome po čemu se ljudi i ljudska društva razlikuju i nerijetko suprotstavljaju. Neka od tih snažnih razlikovnih obilježja svakako su ona na području kulture i religije osobito u dimenziji misaonih kretanja u domeni filozofije i teologije. Klaus Demmer kao dobar poznavatelj filozofsko-teološke refleksije, svojim moralno-teološkim naukom može pridonijeti ne samo boljem upoznavanju istoga nauka, nego isto tako iskorištavanju potencijala spomenutoga nauka kad su u pitanju izazovi kao što su: otvorenost, susret, razumijevanje, poštovanje i dijalog, te izgradnja zajedničkoga svijeta. To osobito vrijedi u području međureligijskoga dijaloga.

² Na više mjesta u navedenoj literaturi Klaus Demmer je okarakteriziran kao »najistaknutiji suvremeni moralist kontinentalne Europe«. (Milikić, 2020, 159-178)

Cilj ovoga prvoga dijela nije toliko sustavan prikaz moralno-teološkoga nauka Klausa Demmera, koliko svraćanje pozornosti na one najvažnije elemente unutar njegove moralno-teološke refleksije, koji upućuju na onu dimenziju istoga nauka koja je prepoznatljiva po svojoj univerzalnosti tj. onim odlikama koje se daju prepoznati i prihvatiti u bilo kojoj moralnoj ili moralno-teološkoj nauci. U svom najprevođenijem djelu *Shaping the moral life. An approach to moral theology*³, (Demmer, 2000) koje je napisano na njemačkom jeziku, a koje je prevedeno na sve velike europske jezike, Demmer sasvim jasno pravi razliku između moralne i teološke dimenzije kršćanske odnosno katoličke moralne teologije. (Demmer, 2000, 2-3)

Katolička moralna teologija svojevrsna je zglobna znanost. Ona u sebi objedinjuje i moralnu i teološku refleksiju. U onoj mjeri, u kojoj je to moralna znanost, ona se prije svega bavi ljudskim oblikom postojanja odnosno djelovanja. Nju ne zanima toliko ono po čemu se ljudi razlikuju, koliko ono što je svim ljudima zajedničko i po čemu se ljudi kao ljudi ostvaruju. Ta antropološka, svim ljudima zajednička dimenzija, u središtu je moralnoga promatranja ljudskoga djelovanja. Upravo zbog te svoje univerzalnosti, katolička moralna teologija jest objekt ovoga istraživanja i to pod vidom njezinih pozitivnih mogućnosti u kontekstu međureligijskoga dijaloga.

Istina je da se katolička moralna teologija, kao disciplina koja proučava i promiče moralne vrijednosti u životu pojedinca i društva, često percipira kao dio kršćanske teološke tradicije. Međutim, Demmerov moralno-teološki nauk, bez imalo dvojbe ili krznanja a u skladu s prijašnjom moralno-teološkom tradicijom, sasvim jasno sugerira da su temeljni moralni principi univerzalni i sveobuhvatno primjenjivi bez obzira na vjersku pripadnost ili kulturnu pozadinu pojedinca.

U tom smislu Demmer ističe da je moralna teologija, iako često povezana s kršćanskim svijetom, korisna i relevantna također za druge religijske i mudrosne tradicije, bez obzira na to je li riječ o sustavima vrijednosti teističkoga ili sekularnoga tipa. Primjerice, ideje poput ljubavi prema bližnjemu, poštovanja ljudskog dostojanstva i života uopće, te pravednosti i solidarnosti prepoznaju se kao univerzalne moralne vrijednosti koje prelaze granice vjerskih, kulturnih i bilo kojih drugih podjela.

³ Demmer, Klaus, (2000). *Shaping the Moral Life: An Approach to Moral Theology*. Washington: Georgetown University Press.

Ova istaknuta univerzalnost moralne teologije otvara vrata dijalogu i suradnji između različitih tradicija i uvjerenja u svrhu promicanja zajedničkih moralnih ciljeva poput mira, pravednosti i poštovanja ljudskih prava. Ovako predstavljena Demmerova moralno-teološka refleksija zapravo dodatno potiče svakoga tko promišlja o moralnim pitanjima, da to čini iz šire moralne tj. antropološke perspektive. A to je moguće jedino onda kada se prepoznaje i prihvaća činjenica da su temeljni principi ljudske moralnosti duboko usađeni u ljudsku prirodu tj. u ljudsku osobnu svijest i moralnu savjest odnosno u ljudski naravni moralni zakon koji je u tom smislu zajednički svim ljudima, bez obzira na njihovu vjersku, kulturnu ili bilo koju drugu pozadinu.

Imajući sve to na umu, moguće je ustvrditi da spomenuto Demmerovo djelo *Shaping the Moral Life. An Approach to Moral Theology*, pruža važan doprinos i poticaj razumijevanju univerzalnih elemenata moralne teologije. Istovremeno isto Demmerovo djelo također upućuje svim svojim čitateljima opravdan poziv na prepoznavanje te primjereno vrednovanje i poštivanje onih razlika koje nužno postoje kod različitih moralnih sustava i njihovih posebnih povijesnih i kulturnih perspektiva. Ova dva Demmerova poticaja nisu u proturječju, jer ih nadahnjuje potraga u konkretnim povijesnim prilikama za istim zajedničkim (univerzalnim) moralnim temeljima koji ne razdvajaju nego povezuju sve ljude i svakoga pojedinoga čovjeka u jednu jedinu ljudsku zajednicu.

Tome u prilog ide i činjenica da svi veliki moralni sustavi bez obzira na svoju različitost očituju jasnu konvergenciju prema onome što je svim ljudima zajedničko na razini njihovoga moralnoga iskustva i nauka. Uz ovu jasnu i nedvojbenu konvergenciju na teorijskoj razini velikih povijesnih sustava moralnosti, dobro je također istaknuti konvergenciju moralnoga fenomena također na osobnoj i konkretnoj razini ljudskoga osobnoga iskustva moralnoga zahtjeva koji proizlazi iz naravnoga moralnoga zakona odnosno iz ljudske osobne i moralne savjesti. (Demmer, 2000, 36-42)

1.1. Katolička moralna teologija

Katolička moralna teologija, koju Demmer predstavlja u svojim djelima, jest postkoncilaska moralna teologija. Ona je osobito obilježena koncilskom obnovom sveukupne teologije. U njoj sudjeluju pobornici najrazličitijih postkoncilskih strujanja unutar moralno-teoloških rasprava. Međutim, bez obzira na razlike koje postoje između pojedinih moralno-teoloških struja i njihovih posebnih ali opravdanih znanstvenih ciljeva, važno je istaknuti da je moralna teologija uvijek bila usko povezana s vremenom u kojemu se nalazila, prateći njegove tokove i pokušavajući pružiti odgovore na aktualna pitanja i izazove. Dapače, ona se prije svega bavi onim pitanjima koja se tiču svih ljudi, jer polazi od iskustava koja su bliska i znana svim ljudskim bićima. (Demmer, 2000, 1-3)

Isto tako, važno je istaknuti da se moralna teologija ne ograničava na pasivno bilježenje ljudskih pitanja, poteškoća i problema. Ta veoma zahtjevna zadaća zapravo je polazna pozicija u ostvarivanju još zahtjevnije i važnije zadaće moralnih teologa, a to je zauzeto i predano pronalaženje primjerenih odgovora na spomenute izazove, poteškoće i pitanja. Primjereni odgovori nisu odgovori prošlih stoljeća i prevladanih povijesnih razdoblja, oni se moraju odlikovati svojom usklađenošću s povijesnim, kulturnim, društvenim i znanstvenim standardima sadašnjega epistemološkoga trenutka. Uz ovu usklađenost s aktualnim moralnim izazovima, da bi bila na visini svojih zadaća i ostala to što jest, moralna teologija nikada ne smije izgubiti iz vida i svoju teološku određenost. (Demmer, 2000, 3-4)

Ova teološka dimenzija moralne teologije ne dokida, nego osnažuje, upotpunjuje i dodatno razvija onu njezinu moralnu dimenziju. To čini osobito stoga što je jedna dimenzija moralne teologije antropološke a druga teološke naravi. (Milikić, 2023) Tu dvostruku određenost moralne teologije jasno prepoznatljivu u moralno-teološkom nauku Klauza Demmera, potvrđuje i enciklika *Veritatis Splendor*. U njoj papa Ivan Pavao II. donosi univerzalnu definiciju moralne teologije: »Moralna teologija je promišljanje koje se tiče *moralnosti*, odnosno dobra i zla ljudskih čina i osobe koja ih počinja, te je u tome smislu otvoreno svim ljudima; ali ona je i *teologija*, jer prepoznaje početak i svršetak moralnoga djelovanja u onome koji je jedini dobar i koji, darujući se čovjeku u Kristu, nudi mu blaženstvo božanskoga života.« (VS 29)

Dok se svijet mijenja i postaje sve više sekulariziran i pluralistički, temeljna pitanja o vjeri i moralu i dalje zahtijevaju odgovore prilagođene suvremenom kontekstu. Jedno od takvih pitanja svakako je i ono na koje svraća pozornost Klaus Demmer. U ime mnogih svojih suvremenika on se zapravo pita je li i danas u kontekstu suvremenih kretanja, moguće živjeti kao vjernik i kršćanin a da se pri tome ostane intelektualno pošten. (Demmer, 2000, 1) Ovo pitanje sasvim jasno i nedvojbeno nanovo upućuje na dvostruku određenost moralne teologije odnosno na moralno-teološke zahtjeve koji proizlaze i iz one moralne i iz one teološke dimenzije istinskoga kršćanskoga života odnosno autentičnoga ljudskoga djelovanja.

Uz svijest o moralnoj teologiji kao svojevrsnoj zglobnoj znanosti koja u sebi objedinjuje onu naravnu i nadnaravnu dimenziju, Klaus Demmer također svraća pozornost na posebnost moralno-teološke refleksije. (Demmer, 2000, 1-3) Dakako, on to čini kako iz one moralne, tako i iz one teološke perspektive. Primjerice na razini moralne perspektive itekako je važno pitanje kako se orijentirati u moru etičkih dilema i kako pronaći relevantne smjernice za moralnu refleksiju? Ovo, kao i ostala slična pitanja, jest pitanje s kojim se suočavaju ne samo moralni teolozi već i svi vjernici i ljudi koji tragaju za dubljim razumijevanjem vlastitih moralnih izbora.

Odgovarajući na upravo postavljeno pitanje na teorijski prihvatljiv i praktično ostvariv način, moralna teologija svraća pozornost na temeljne pretpostavke bilo koje moralne refleksije. Na taj način ona zapravo pruža smjernice, objašnjenja i poticaje za razmišljanje o moralnim pitanjima suvremenog života. To ona čini kroz dijalog s najrazličitijim vjerskim tradicijama polazeći prije svega od one vlastite, zatim kroz suradnju s različitim filozofskim pristupima, i konačno kroz analizu i primjereno razumijevanje suvremenoga kulturnoga i društvenoga povijesnoga konteksta. Tako čineći moralna teologija zapravo nastoji ponuditi relevantne odgovore, te poticati osobni i društveni razvoj u skladu s ljudskim i kršćanskim etičkim vrijednostima. Ove pak, i to u onoj mjeri u kojoj su to u antropološkom smislu univerzalne moralne vrijednosti, nisu i ne smiju biti ograničene samo na religijsku tradiciju, kojoj i nominalno pripadaju u tom povijesnom trenutku. (Demmer, 2000, 2-3)

Uz svoju znanstvenu, moralnu i teološku određenost, kao i posebnost svoje moralne argumentacije koja je uvijek povezana s jedne strane s tradicijom cijeloga ljudskoga roda, a s druge strane s jedinstvenom situacijom vlastitoga epistemološkoga povijesnoga trenutka, moralna

teologija, smatra Demmer, ne smije ignorirati svoj oslonac na one predznanstvene pretpostavke.⁴ Poput drugih znanosti, moralna teologija također počiva ne samo na znanstvenim, nego isto tako i na predznanstvenim pretpostavkama. Iskustvo moralnoga zahtjeva jest jedinstveno iskustvo zajedničko svim ljudskim bićima. U svom vlastitom osobnom iskustvu, svaki čovjek sasvim spontano otkriva sposobnost vlastite moralne prosudbe. (Demmer, 2000, 2)

Upravo u tom iskustvu čovjek otkriva moralne zahtjeve i njihovu posebnost. Oni mu se nameću i on ih shvaća oslanjajući se na vlastito moralno znanje. Ti zahtjevi dolaze iz vlastite savjesti, unutarnje instance koja prosuđuje čovjekova djela. Savjest ne dopušta nikakvo skrivanje ili izbjegavanje, već nameće apsolutne i univerzalno obvezujuće moralne zahtjeve. S jedne strane moralni zahtjev nameće se na apsolutan i univerzalan način, a opet s druge strane, on ne dolazi izvana, nego se s njim čovjek susreće u sebi samom u svojoj najvećoj osobnoj i moralnoj nutрини. (GS 16)

Osim što se predstavlja apsolutnim i univerzalnim, moralni zahtjev također upućuje na ljudsku svijest i savjest kao na objedinjujući instancu ljudskoga života i djelovanja. (Demmer, 2000, 15-21) Ovaj Demmerov moralno-teološki nauk ima svoj oslonac i u enciklici pape Pavla VI. *Ecclesiam suam*. U njoj na poseban način dolazi do izražaja važnost i uloga vlastite osobne svijesti i savjesti u kontekstu suvremene kulture: »(...) značajka je modernog čovjeka da želi u svojoj nutрини ispitati sve što je već poznato, pa da to u svojoj duši kao u unutrašnjem ogledalu razmotri. Njegova se misao rado nadvija nad samu sebe te se istom onda osjeća radostan sa sigurne istine kada mu ona zasvijetli u vlastitoj savjesti.« (ES 30)

Upravo navedeni tekst upućuje na trajni moralni zahtjev za osobnim preispitivanjem. To se čini kroz neprestano promišljanje moralnoga zahtjeva u njegovoj neupitnoj apsolutnosti i do kraja određenoj konkretnosti povijesnih prilika i okolnosti. Takav pristup pronalaženju odgovora na moralni zahtjev sklanja pozornost također na mogućnost nadilaženja samoga sebe: svojom usmjerenošću na potpunu istinu i istinsko ljudsko dobro, čovjek se neprestano samonadilazi i upravo u tom samonadilaženju pronalazi put vlastite ljudske i kršćanske moralne ostvarenosti. A

⁴ »Moral theology as a science is always relative to pre scientific insight and experience. In fact, the experience of being summoned by a moral claim is common to everyone. We spontaneously rely on moral insight (...).« (Demmer, 2000, 2)

potvrdu ispravnosti takve ostvarenosti, prije svega pronalazi u svojoj usklađenosti s temeljnim moralnim zahtjevom s kojim se susreće u sebi samome. (DH 2-3; GS 16)

Ovaj moralni zahtjev usko je povezan s ljudskom dobrotom i izražava se kroz djelovanje koje je u skladu s tom dobrotom. Moralna teologija istražuje prirodu ovoga i njemu sličnih moralnih zahtjeva. Kao što je već istaknuto moralna teologija posebno ističe imperativni karakter moralnoga zahtjeva, apsolutnost i čovjekovo intuitivno shvaćanje istoga. Međutim, važno je također istaknuti da moralni zahtjev nije prvobitno moralno iskustvo i da je on usko povezan s ljudskom dobrotom. Zapravo, moralni zahtjev proizlazi iz ljudske dobrote i u njemu ljudska dobrota dolazi do izražaja. U tom smislu moralno djelovanje jest ono ljudsko djelovanje u kojem se prepoznaje *humanost* odnosno izvorna ljudska dobrota. Drugim riječima, moguće je ustvrditi da je moralno djelovanje ono djelovanje koje je usklađeno s moralnim zahtjevom: čini dobro, izbjegavaj zlo. (Demmer, 2000, 2)

Uz Demmerov nauk o moralnom zahtjevu usko je povezan i njegov nauk o moralnoj istini. Ona se razlikuje od ostalih istina ne samo po svojoj apsolutnosti i vlastitoj univerzalnosti, nego također po tome što dotiče čovjeka u njegovoj antropološkoj cjelovitosti. Naime, o njoj tj. o usklađenosti s njom, ovisi hoće li se ili neće čovjek ostvariti kao čovjek u svom moralnom djelovanju. (Demmer, 2000, 2) U tom smislu, moralna istina nije samo teorijska konstrukcija. Ona bitno i dubinski utječe na ljudski život i njegovo ostvarivanje. Važno je naglasiti kako moralna istina nije samo apstraktan filozofijski ili teologijski pojam, jer ima praktične implikacije za ljudsko djelovanje i primjereno ostvarivanje neotuđivoga i neodrecivoga ljudskoga dostojanstva. Ako je smisao ljudskog života biti čovjek odnosno biti dobar čovjek, onda moralna istina predstavlja bitnu i ključnu sastavnicu istine smisla ljudskoga postojanja i djelovanja.

1.2. Teologija savjesti

Teologija savjesti duboko je ukorijenjena u kršćansku etiku i teološko razmišljanje. Ona je osobito u središtu moralno-teološke pozornosti nakon Drugoga vatikanskoga sabora. Zapravo u dokumentima ovoga sabora nauk o savjesti može se prepoznati kao odlučujuća prekretnica cijeloga

ekumenskoga sabora. (Demmer, 2000, 4-7) U središtu pozornosti je pojedinačna svijest i savjest svake pojedinačne ljudske osobe i dosljedno njezino pravo da bira i odlučuje u skladu sa svojom sviješću i savješću. »A naredbe božanskog zakona čovjek prima i prihvaća posredstvom svoje savjesti; nju mora vjerno slijediti u svemu svome djelovanju, da dođe do Boga, svoga cilja. Ne smije se dakle siliti da radi protiv svoje savjeti, ali se ne smije ni priječiti da radi po svojoj savjesti, osobito u vjerskoj stvari.« (DH 3)

Savjest zapravo upućuje s jedne strane na dostojanstvo ljudske osobe, a s druge strane osobnu odgovornost za vlastite izbore i odluke u svom ljudskom odnosno moralnom životu, kako na individualnoj tako i na društvenoj razini svoga postojanja i djelovanja. Kao postkoncilski moralni teolog, Demmer se sasvim oslanja na koncilski nauk o savjesti. U njoj on prepoznaje i ljudsku i božansku dimenziju. U tom smislu on stavlja posebni naglasak na njezinu ulogu ne samo u moralnom razlučivanju i odlučivanju pojedinca, nego isto tako na njezinu veoma istaknutu i nedokidivu povezanost s Božjim zakonom. (Demmer, 2000, 5; Milikić, 2020, 159-178; GS 16) Kada govori o savjesti, Demmer naglašava kolika je važnost oslanjanja na moralne autoritete, te na trajnu reviziju najrazličitijih teorija i moralnih argumentacija kada je riječ o cjeloživotnom odgoju savjesti. Naime, odgoj savjesti, osim što naravno vrijedi na individualnoj razini i zahvaća pojedinca, proteže se uzročno posljedično i na cijeli ljudski rod u njegovomu nastojanju dostizanja cjelovitije i potpunije istine.⁵ (Milikić, 2020, 169) Nadalje, Demmer navodi kako je zrela moralna savjest izrazito važna u sustavima ustavnih i parlamentarnih demokracija te kako upravo navedeni sustavi pružaju primjerenije društvene uvjete za ostvarivanje zahtjeva ljudskoga dostojanstva. (Demmer, 2000, 79-86)

1.2.1. Sveto pismo

⁵ O odgoju zrele savjesti: Pozaić, Valentin (1988). Zrela savjest. *Obnovljeni Život*, 43. (6), str. 503-515.

Teologija savjesti ima duboke korijene u Svetom pismu.⁶ U njemu je ona uglavnom opisana kao unutarnji glas koji priziva pojedinca na moralno djelovanje u skladu s Božjim zakonima. Iako se naziv *savjesti* (syneidesis) spominje izričito tek u Mudrosnim knjigama Sv. pisma, i to pod utjecajem grčkih misaonih kretanja, ipak pojam savjesti prisutan je također pod drugim imenom (srce, *leb*) i u prijašnjim knjigama Staroga zavjeta. (Demmer, 2000, 15-17) U tom smislu u svim starozavjetnim knjigama moguće je pronaći određeno teološko utemeljenje biblijskoga nauka o savjesti.

U Starom zavjetu, primjerice, prorok Jeremija piše o Božjem obećanju novog saveza. Po tom obećanju Bog će staviti svoj zakon »u njihovu nutrinu i upisat (...) ga u njihovo srce« (Jeremija 31, 33). Ovo upućuje na unutarnji, osobni aspekt Božjeg zakona koji će voditi pojedinca i poticati ga na moralno djelovanje. Nadalje, psalmist u Psalmu 51, 8 izražava svijest o Božjoj prisutnosti u dubinama ljudskog srca: »U dubini duše učiš me mudrosti«.

U Novom zavjetu, apostol Pavao u Rimljanima 2, 14-15 govori o neznabošcima koji, iako nemaju Zakon Mojsijev, pokazuju da oni »koji nemaju Zakon, po naravi drže Zakona (...).« Ovo je svojevrsno svjedočanstvo o univerzalnom osjećaju moralne osposobljenosti i odgovornosti koji su usađeni u svakoga čovjeka, što se može tumačiti kao djelovanje savjesti.

U Evanđeljima, Isus često upućuje na unutarnji moralni sud pojedinaca. U Ivanu 8, 9-11, Isus se suočava s onima koji su osuđivali ženu zatečenu u preljubu te im kaže: »Tko je od vas bez grijeha neka prvi na nju baci kamen«. Ovaj događaj naglašava individualnu odgovornost i potiče na introspekciju i samoprocjenu vlastitoga djelovanja u svjetlu vlastite svijesti i savjesti.

Upravo iz ovih biblijskih tekstova crkvena je tradicija razvila teologiju savjesti kao unutarnji moralni autoritet koji poziva pojedinca na sukladnost s Božjim zakonima i moralnim načelima. Teologija savjesti u Svetom pismu naglašava univerzalnost savjesti kao Božjeg dara svakom čovjeku i poziva na slušanje tog unutarnjeg glasa kao kriterija za moralno ispravan život i u tom smislu nezaobilaznoga sredstva za donošenje ispravnih odluka koje bi bile u skladu sa samom naravi ljudskoga oblika postojanja odnosno s onim zakonom koji proizlazi iz te naravi, a s

⁶ Prikaz ukorijenjenosti savjesti u Svetome pismu možemo pronaći i u članku: Vuletić, Suzana (2019). Savjest kao Božji dar čovjeku u kontekstu kulture života. *Diacovensia*, 27 (4), str. 589-613.

kojim se svaki čovjek susreću u svojoj osobnoj nutrini, i u kojem Sv. pismo prepoznaje izraz Božje volje. (GS 16; Demmer, 2000, 15-21)

Povijesno gledano, teologija savjesti imala je dubok utjecaj na razvoj kršćanske etike i moralne filozofije. Kroz stoljeća, teolozi su razmatrali različite aspekte savjesti, uključujući njezinu prirodu, autoritet, formiranje i ulogu u moralnom odlučivanju. Na temelju biblijskih spisa, crkveni oci i teolozi kasnijih povijesnih razdoblja, produbili su razumijevanje savjesti kao Božjeg dara i unutarnjeg glasa koji upućuje pojedinca na moralno ispravno djelovanje. (Demmer, 2000, 15-19)

U suvremenom kontekstu, teologija savjesti ostaje važno područje teološke refleksije i proučavanja, s obzirom na njezinu ključnu ulogu u moralnom životu pojedinca i društva. Nastavak istraživanja i rasprava o teologiji savjesti doprinose dubljem razumijevanju ljudske moralnosti i duhovne dimenzije ljudskog bića. Toj raspravi osobito je doprinio Drugi vatikanski koncil na razini svojih koncilskih dokumenata. U njima Koncil prije svega usmjeruje moralno-teološku pozornost na pojedinačnu osobnu savjest, a zatim donosi i svoj nauk o razumijevanju i tumačenju same naravi moralne svijesti i savjesti. (GS 16; Demmer, 2000, 4-7, 15-17)

1.2.2. Drugi vatikanski sabor

Jedna od bitnih i ključnih tema u razmatranjima i raspravama na Drugom vatikanskom saboru bila je svakako teologija savjesti. Koncil je istaknuo kako je pitanje savjesti u najužoj vezi s pitanjem o Bogu.⁷ To daje naslutiti kolika je važnost nauka o savjesti. Koncilski pojam savjesti je, tvrdi Demmer, vjeran i kreativan izraz sveukupne prijašnje tradicije, osobito njezinih velikih povijesnih razdoblja. (Milikić, 2020, 166) Koncil je ukazao na savjest s dvije perspektive. Prva je ona gdje je savjest jedno intimno mjesto susreta Boga s čovjekom, gdje sam Bog čovjeku otkriva svoj plan s čovjekom. A druga koncilaska perspektiva savjesti, prikazuje savjest kao središte odnosno vrelo iz kojega izvire čovjekove moralne odluke. Sukladno ovakvom viđenju savjesti,

⁷ Primjer za to imamo u dokumentu *Dignitatis humanae*: »A naredbe božanskog zakona čovjek prima i prihvaća posredstvom svoje savjesti; nju mora vjerno slijediti u svemu svome djelovanju, da dođe do Boga, svoga cilja.« (DH 3)

Demmer sasvim opravdano tvrdi da se čovjek upravo u savjesti, susreće s najvišim moralnim principima. (Demmer, 2000, 5)

Koncil je naglasio da »U dubini savjesti čovjek otkriva zakon koji on sam sebi ne daje ali kojemu se mora pokoravati. Taj glas, što ga uvijek poziva da ljubi i čini dobro a izbjegava zlo, kad zatreba, jasno odzvanja u intimnosti našeg srca: čini ovo, a izbjegavaj ono. Čovjek naime ima u srcu zakon što mu ga je Bog upisao« (GS 16). U istom broju ove enciklike, oslanjajući se i na nauk pape Pia XII. o kršćanskoj savjesti, Koncil tvrdi da je savjest »najskrovitija jezgra i svetište čovjeka, gdje je on sam s Bogom, čiji glas odzvanja u njegovoj nutrini«. (GS 16) Ovom formulacijom Koncil je istaknuo duboku povezanost savjesti s Božjom prisutnošću odnosno s Božjim pozivom na život u skladu s Njegovom božanskom voljom.

U praktičnom smislu, obnova učenja Crkve o savjesti koju je donio Drugi vatikanski koncil potaknula je pojedince da se oslanjaju na savjest kao unutarnji moralni autoritet u donošenju vlastitih moralnih odluka.⁸ Isti koncilski nauk također nastoji razvijati osjetljivost prema Božjoj prisutnosti odnosno prema Božjem pozivu i Božjem planu o čovjeku u kontekstu vlastitoga osobnoga života i ljudskoga djelovanja. (DH 2-3; GS 16) Ovaj koncilski nauk imao je i ima značajan utjecaj na kršćansku etiku i moralnu filozofiju. Koncil poziva i potiče sve ljude i svakoga pojedinoga čovjeka da preuzme odgovornost za svoje postupke i da žive u skladu s Božjim zakonima ljubavi i pravednosti. To je također vidljivo u koncilskoj tvrdnji da »Time što su vjerni savjesti, kršćani se povezuju s ostalim ljudima u traženju istine i istinskom rješavanju tolikih moralnih problema koji nastaju u životu pojedinaca i u životu društva« (GS 16) Ovom tvrdnjom Koncil između ostaloga usmjeruje pogled na činjenicu da upravo ispravna savjest povezuje sve ljude i da ih svojim djelovanjem ona približava njihovom zajedničkom cilju koji se prepoznaje u autentičnom ostvarivanju ljudskoga života i koji se osobito očituje u očuvanju, podupiranju i promicanju mira.

U konačnici, Drugi vatikanski koncil je značajno pridonio promjeni perspektive. To je osobito učinio stavljajući naglasak na važnost savjesti, te njezinu bitnu, ključnu i nezamjenjivu

⁸ Jedan od dokumenata u kojemu je to navedeno jest *Gaudium et spes*: »U dubini savjesti čovjek otkriva zakon koji on sam sebi ne daje ali kojemu se mora pokoravati.« (GS 16)

ulogu u kršćanskom odnosno ljudskom životu. (DH 2-3) Svojim naukom o savjesti Koncil potiče vjernike i sve ljude dobre volje da žive u skladu s onim najdubljim moralnim načelima, u kojima se osobito prepoznaje Božja prisutnost na najprimjereniji način ljudskom obliku postojanja i djelovanja: »Stoga svatko ima dužnost, pa stoga i pravo, da traga za istinom u onom što se tiče vjerovanja te da si, upotrijebivši prikladna sredstva, razborito oblikuje ispravne i istinite sudove savjesti.« (DH 3) Ova koncilska obnova učenja Crkve o savjesti, donijela je svjetlo i nadu u suvremeni svijet. Po toj obnovi Crkva potiče svoje vjernike a zajedno s njima i sve ljude dobre volje na odgovornost i autentično ljudsko odnosno kršćansko svjedočanstvo.

1.2.3. *Izabrani autori velikih povijesnih razdoblja i Katekizam Katoličke crkve*

Uz biblijski nauk i nauk Drugoga vatikanskoga sabora, za primjereno moralno-teološko razumijevanje nauka o savjesti u kontekstu suvremenih epistemoloških standarda i aktualnoga povijesnoga trenutka, potrebno je spomenuti barem neke najistaknutije autore u sveukupnoj moralno-teološkoj povijesti koji su bitno utjecali na razumijevanje i tumačenje pojma savjesti. Među njih svakako spadaju sv. Augustin i sv. Toma Akvinski. I jedan i drugi najvažniji su predstavnici svoga vremena u kojem su živjeli.⁹ Dok je prvi najveći predstavnik patrističkoga razdoblja, drugi je najveći predstavnik skolastičkoga razdoblja. Njih dvojica u nekom smislu su veoma komplementarni s obzirom na moralno-teološki nauk o savjesti, osobito stoga što je za jednoga savjest prije svega Božja riječ, a za drugoga ona nije samo Božja, nego i ljudska riječ. (Demmer, 2000, 17)

Za razliku od sv. Augustina koji u savjesti prepoznaje Božju riječ i u tom smislu smatra je nepogrešivom, sv. Toma Akvinski pravi razliku između *sindereze* (synderesis) i *savjesti u situaciji*. Prema njemu sindereza je habitualno znanje moralnih i nepromjenjivih prvih principa. Ona je prisutna u svakome čovjeku i pod tim vidom sindereza tj. savjest ukoliko je sindereza, ona uvijek

⁹ Klaus Demmer ih osobito ističe: »Augustine is particularly important for the Western tradition of thought. (...) This mystical element got lost, however, during the ensuing history of theology, making room for increasing intellectualization and moralization of the process of moral knowledge. Thomas Aquinas can be considered the classical representative of this evolution.« (Demmer, 2000, 17)

ostaje nepogrešiva. Za razliku od nje *savjest u situaciji* nije ništa drugo do li primjena prvih principa moralnoga života u konkretnoj situaciji moralnoga izbora. Budući da se savjest u situaciji oslanja na ograničeni i pogrešivi ljudski razum, i ona sama ostaje podložna pogrešci kojoj je izložen i ljudski razum. (Demmer, 2000, 16-17)

Uz dosada istaknuta razdoblja apostolsko (Novi zavjet), suvremeno (Drugi vatikanski sabor), patrističko (sv. Augustin) i skolastičko (sv. Toma Akvinski), dobro je spomenuti i ono novovjekovno razdoblje. Ono je osobito prepoznatljivo po tzv. moralnim sustavima odnosno sustavima moralnosti. Uz njihovu pomoć nastojalo se u određenoj sumnji dati praktičnu i subjektivnu sigurnost, kako bi moralni subjekt mogao odgovorno djelovati. U ovom kratkom spomenu najvažnijih razdoblja za ispravno razumijevanje suvremenoga pojma savjesti, važno je također spomenuti i ono prosvjetiteljsko razdoblje. Njegov najistaknutije predstavnik svakako je Immanuel Kant.

Poput sv. Augustina (Demmer, 2000, 17) i on tvrdi da je savjest nepogrešiva te da je besmisleno govoriti o pogrešnoj savjesti. Međutim, treba istaknuti da taj svoj nauk Kant oslanja na svoj vlastiti epistemološki sustav i na u njemu napravljenu razliku između nepogrešive savjesti i moralnoga suda koji je pogrešiv. (Demmer, 2000, 19) Prema njemu savjest je neposredni uvid u razloge vlastitoga djelovanja odnosno u činjenicu vlastite usklađenosti ili neusklađenost s kategoričkim imperativom koji je prepoznatljiv između ostaloga i po svojoj univerzalnosti. U tom smislu savjest ne može ne biti nepogrešiva, jer nitko ne može ne znati razlog svoga ljudskoga djelovanja tj. djelovanja koje proizlazi iz njegove vlastite slobodne volje.

Odlučujući zaokret Drugoga vatikanskoga koncila i sveukupne postkoncilske moralne teologije prema savjesti, vidljiv je također u Katekizmu Katoličke crkve. U njemu se tvrdi da je čovjek: »(...) dužan slijediti čudoredni zakon koji ga potiče „da čini dobro a izbjegava zlo“. Taj zakon odzvanja u njegovoj savjesti«. (KKC, 1713) Temeljem ovoga broja Katekizma Katoličke crkve, moguće je uočiti da Crkva uistinu poznaje, priznaje i promiče univerzalni karakter savjesti, i da se u tom smislu obraća svakom pojedinom čovjeku i njegovoj osobnoj odgovornosti, a ne određenoj skupini ljudi ili pripadnicima određene vjeroispovijesti.

Zauzimajući personalistički pristup i stavljajući ljudsku osobu u središte moralnoga života, Crkva i na taj način potvrđuje svoj odlučujući zaokret prema pojedinačnoj, moralnoj i osobnoj

savjesti. Upravo u njoj čovjek se susreće sa svojim najvažnijim pozivom: biti čovjek. Isto tako upravo u njoj tj. u savjesti, čovjek pronalazi najdublji temelj svoje obveze da se uskladi s temeljnim principom ljudskoga i moralnoga života. (Milikić i Perica, 2024, 109-110) Imajući sve to na umu, sasvim je opravdano ustvrditi da savjest nije puka teorijska floskula, nego najuniverzalnija i najkonkretnija neizbježna činjenica ljudskoga oblika postojanja i djelovanja. (Demmer, 2000, 1-3, 19-21)

1.3. *Naravni moralni zakon*

Univerzalnost moralne teologije kako je prikazuje Klaus Demmer moguće je iščitati prije svega iz njegovoga prikaza moralne dimenzije moralne teologije. To je dimenzija koja je zajednička svim moralkama odnosno etikama, bez obzira na njihovu teološku, kulturnu, intelektualnu, znanstvenu ili bilo koju drugu posebnost. Moralna dimenzija moralne teologije se prije svega bavi onim antropološkim elementima moralne teologije, koji se tiču ljudskoga oblika postojanja i to iz perspektive ljudskoga tj. moralnoga djelovanja. (Milikić, 2020, 160-163)

Univerzalna dimenzija moralne teologije, kao što smo vidjeli, vidljiva je na razini Demmerovoga nauka o savjesti. U skladu sa sveukupnom prijašnjom moralno-teološkom tradicijom osobito središnjim zaokretom Drugoga vatikanskoga koncila, Demmer zauzima izrazito personalistički pristup u razumijevanju i tumačenju moralne svijesti i savjesti. Upravo u osobnoj svijesti i savjesti on pronalazi najuniverzalniju i najkonkretniju činjenicu unutar sveukupnoga moralnoga svijeta. (Demmer, 2000, 1-3; DH, 2-3; GS, 16)

Za razliku od moralne savjesti koja upućuje na osobni poziv i osobnu odgovornost moralnoga subjekta kako na razini univerzalnoga zakona, tako i na razini konkretnoga suda savjesti, Demmer također svraća pozornost na univerzalnost moralne teologije iz perspektive naravnoga moralnoga zakona, koji dodatno osnažuje ne samo subjektivnu (subjektnu) nego i onu objektivnu (objektnu) dimenziju moralne teologije. U šestom poglavlju svoje knjige *Shaping the Moral Life: An Approach to Moral Theology*, Demmer donosi svoj veoma sažet nauk o naravnom zakonu. (Demmer, 2000, 36-42)

To poglavlje on je nazvao »Naravni moralni zakon kao temelj univerzalne komunikacije« (*Moral natural law as a basis of universal communication*). (Demmer, 2000, 36-42) Ovaj Demmerov pogled na naravni moralni zakon iz perspektive univerzalne moralne komunikacije, usko je povezan s pogledom Međunarodne teološke komisije u njezinom najrecentnijem sustavnom djelu o naravnom zakonu: *In Search of a Universal Ethic: A New Look at the Natural Law*. (MTK, 2009)

U tom dokumentu, svoj nauk o naravnom moralnom zakonu Međunarodna teološka komisija je započela tvrdnjom da su u »različitim kulturama ljudi postupno elaborirali i razvili mudrosne tradicije, u kojima su izrazili i prenijeli svoj pogled na svijet te svoju reflektivnu percepciju mjesta, koje čovjek zauzima u društvu i u svemiru.« (Milikić, 2022, 9) Te dvije misli ključne su za razumijevanje naravnoga moralnoga zakona kao onoga koji je prepoznat u ljudima svih kultura i religijskih tradicija, te je kao takav mogao biti i univerzalno prihvaćen kao izvrstan temelj komunikacije i dijaloga.

U svom sažetom prikazu naravnoga zakona kao temelja univerzalne moralne komunikacije, Demmer najprije daje veoma jezgrovit prikaz moralno-teološkoga nauka o naravnom moralnom zakonu kroz povijest. Jedan važan element koji ukazuje na bogatu suvremenu teološko-moralnu raspravu o naravnom moralnom zakonu je danas neupitna činjenica da su moralni sudovi podložni povijesti i u njoj se polako razvijaju. (Demmer, 2000, 40-42) Zato moralna teologija mora voditi računa o povijesnom razvoju pojedinih obrazloženja naravnoga moralnoga zakona. Apovijesni pristup naravnom moralnom zakonu navodi moralnoga teologa da polazi od krive pretpostavke da njegovo promišljanje nije određeno vremenom. Atemporalan pristup dovodi do neprimjerenih stavova kojima se apsolutizira i uzdiže iznad vremena ono što je s vremenom bitno određeno i relativizirano. Potrebno je stoga voditi računa o stalnoj mijeni povijesnih, društvenih, kulturnih, misaonih, etičkih i drugih odrednica. Zato je važno da moralna teologija brižno analizira fenomen povijesti kako bi zadržala nadzor i upravu u novonastaloj situaciji, navodi Demmer.¹⁰

¹⁰ »A second point of reflection for moral theology is the indisputable fact that moral judgments undergo historical evolution; awareness of the development in natural law argumentation is necessary to avoid falling prey to a thinking mode that pretends to be beyond time.« (Demmer, 2000, 41)

U patrističkom razdoblju Demmer pronalazi prva značajnija moralno-teološka promišljanja o naravnom moralnom zakonu. U njemu se osobito ističu crkveni oci: sv. Ambrozije i sv. Augustin. Oni su se u svom promišljanju između ostaloga nadahnjivali i određenom filozofijom. Primjerice sv. Ambrozije koji je bio više pod utjecajem stoičke filozofije, u svom prikazu naravnoga zakona osobito se služio idejom poretka, gdje se ljudsko okruženje i cijeli svemir razumijevaju kao jedna jedinstvena uređena cjelina. Svemir je izraz božanske i stvoriteljske mudrosti a na tome poretku sudjeluje i čovjek. U pozadini cijelog pristupa nalazi se *logos*. Navedena ideja bila je jedna od najdominantnijih ideja sve do konca srednjega vijeka. (Demmer, 2000, 37-40) Za razliku od njega, sv. Augustin koji se uz stoičku filozofiju osobito nadahnjivao onom neoplatonskom filozofijom, u svom prikazu naravnoga zakona uglavnom se služio idejom vječnoga zakona. Prema njemu, teorija vječnoga zakona ulazi u moralno teološku tradiciju. Naravni moralni zakon razumijeva se kao participacija na Božjem vječnom zakonu a do njega čovjek dolazi po unutarnjem prosvjetljenju. Istina se traži unutar čovjeka tako da ovdje prevladava antropološki pristup. Augustin razvija teologiju naravi koja se ugrađuje u teologiju povijesti u njegovu djelu O Božjoj državi. (Demmer, 2000, 37)

Skolastički nauk o naravnom zakonu uglavnom se oslanja na onaj patristički, ali on ga razvija i dalje na veoma kreativan način. To je osobito vidljivo kod najvećega predstavnika skolastičkoga razdoblja. Budući da se također snažno nadahnjivao Aristotelovom filozofijom, sv. Toma Akvinski u samo središte svoga nauka o naravnom moralnom zakonu, stavlja svoj nauk o *moralnom razumu*. Stvoritelj proglašava naravni zakon *lex naturalis* za dobro cijeloga svijeta (*bonum universi*). Prema Tomi, naravne ljudske sklonosti bitno određuju moralni razum. Uz ovu posebnost sv. Toma je također prepoznatljiv po tome što je svoj nauk o moralnom razumu ukorijenio u svoj nauk o naravnim moralnim sklonostima. Prema njemu ljudski moralni razum sasvim dokraja je određen ciljevima naravnih moralnih sklonosti. Tim sklonostima osobito dominiraju sklonosti ljudskih temeljnih moći: razuma i volje. Upravo po njima, tj. po samoj svojoj ljudskoj i racionalnoj naravi, čovjek je bitno usmjeren na istinsko ljudsko dobro. (Demmer, 2000, 37-40)

Sljedeće veliko razdoblje koje je također pridonijelo ideji naravnoga zakona kao univerzalnoga temelja moralne komunikacije, svakako je moderno razdoblje. U njemu na poseban način dolazi do izgradnje onoga što se danas razumijeva pod međunarodnim poretkom i međunarodnim zakonom. Te ideje osobito se oslanjaju na ideju naravnoga zakona kao onoga

zakona koji proizlazi iz zajedničke ljudske naravi. Kao takav on se sve više i više racionalizira, i na taj način dodatno sekularizira odnosno udaljuje od bilo kakvoga teološkoga ili religijskoga okvira. Činilo se da jedino takav univerzalni racionalni sustav jamči poštovanje temeljnih ljudskih sloboda i osnovnih ljudskih prava. Ovo razdoblje u moralnoj teologiji započinje s pojavom nominalizma. Podiže se kritička svijest, utire se put sustavnom razmišljanju modernoga razdoblja, sve veći zamah dobiva kultura točnoga promatranja činjenica i kultura izvanjskoga promatranja. Ukratko, jačao je zdravi skepticizam u filozofiju i njezino dohvaćanje cjelovite stvarnosti. Ovaj je proces utjecao i na moralnu teologiju. Njegovi su učinci prepoznatljivi u zahtjevu da se upozna, vrednuje i poštuje informacija koja nam dolazi od empirijskih znanosti. (Demmer, 2000, 38-39)

Suvremenu raspravu o naravnom moralnom zakonu također snažno obilježavaju prosvjetiteljske ideje, koje je na najbolji mogući način predstavio Immanuel Kant. Njegova središnja ideja svakako je ideja moralne autonomije praktičnoga razuma. To je razum koji samom sebi daje zakon. Tumačeći Kantovu razliku između spekulativnoga i praktičnoga razuma, Demmer ističe da je praktični razum osposobljen dohvatiti moralni zahtjev u njegovoj apsolutnosti i univerzalnosti. (Demmer, 2000, 40) Upravo oslanjajući se na taj razum koji se sam od sebe određuje i usmjeruje, moralni subjekt ima mogućnost usklađivanja vlastitoga djelovanja s univerzalnošću i apsolutnošću kategoričkoga imperativa tj. nadilaženja onog djelovanja koje proizlazi iz bilo koje ovisnosti. (Demmer, 2000, 40-42) Ključni elementi suvremene refleksije moralne teologe obilježava i kritičnost prema vlastitoj tradiciji te nastojanje da moralna teologija sačuva dijalog sa suvremenim filozofskim strujanjima. Suvremenu raspravu o naravnom moralnom zakonu obilježio je i kritički stav prema dokumentima crkvenoga učiteljstva.

Demmer smatra kako se ispravno razumijevajući fenomen povijesti, stječe dublja svijest kulturne raznolikosti koja se razvijala tijekom povijesti te jasnija spoznaja da se sustavi moralnih vrijednosti prenose kroz modele različitih kultura. Ipak ne smijemo zaboraviti na doprinos nauka o naravnom moralnom zakonu koji nam pomaže da očuvamo svijest o jedinstvenoj zajednici ljudskoga roda.

Nakon što je dao povijesni prikaz razvoja nauka o naravnom moralnom zakonu, koji je u ovom radu donesen samo u svojim najvažnijim elementima, Demmer sklanja pozornost na ključne elemente suvremene refleksije o naravnom moralnom zakonu. Prvi element tiče se normativnosti ljudske naravi i njezinoga ispravnoga poimanja, a drugi element odnosi se na fenomen povijesti i

moralnoga napretka, te njihovoga ispravnoga razumijevanja. Ispravan pojam normativne ljudske naravi osobito pridonosi boljem razumijevanju onoga što je zajedničko i univerzalno među svim ljudima. A ispravno razumijevanje fenomena povijesti kao i moralnoga napretka, svraća dužnu pozornost na ono što je partikularno i posebno. (Demmer, 2000, 40-42)

Univerzalnost naravnoga moralnoga zakona očituje se također u njegovoj sposobnosti da omogući racionalno utemeljenje bilo kojega moralnoga zahtjeva. Tu njegovu sposobnost osobito su koristili pape u svojim enciklikama s izrazito moralnom problematikom. Primjerice kada naučava o izvoru i granicama građanske vlasti, papa Lav XIII. oslanja se na naravni zakon u svojoj enciklici *Libertas praestantissimum*. To isto čini i papa Ivan XXIII. kada nastoji obrazložiti racionalni temelj osnovnih ljudskih prava i obveze u svojim enciklikama *Mater et magistra* i *Pacem in terris*.

S obzirom na univerzalnost naravnoga moralnoga zakona osobito je važna enciklika *Veritatis splendor*. U njoj papa Ivan Pavao II. izričito svraća pozornost na univerzalni, duhovni i u tom smislu unutarnji i osobni karakter naravnoga moralnoga zakona: »Nijedan čovjek ne može izbjeći temeljna pitanja: Što mi je činiti? Kako razlikovati dobro od zla? Odgovor je moguć samo zahvaljujući sjaju istine koja odsijeva u nutrini ljudskoga duha (...)«. (VS 2) Ovaj posljednji navod na poseban način upućuje na moralno-teološku činjenicu da je naravni moralni zakon upisan u samu ljudsku narav tj. u ono po čemu se čovjek prepoznaje kao čovjek. Nadalje, enciklika podsjeća na naučavanje Koncila kako u temelju moralnoga života leži načelo opravdane autonomije čovjeka (VS 40), ali i naglašava kako moralni zakon dolazi od Boga te ima svoje izvorište u Njemu no ujedno je i čovjekov vlastiti zakon jer »naravni zakon (...) nije ništa drugo nego svjetlo razuma što je u nas iz Boga pretočeno. Zahvaljujući njoj [božanskoj mudrosti odnosno vječnom Božjem zakonu, na kojem participira svaki čovjek snagom zakona svoje vlastite ljudske naravi] spoznajemo što nam valja činiti i što nam valja izbjeći.« (VS 40)

2. Međureligijski dijalog kao univerzalna vrijednost i zajedničko dobro u dokumentima crkvenoga učiteljstva

Dokumenti crkvenoga učiteljstva temelj su za učenje i shvaćanje međureligijskoga dijaloga te razumijevanje značaja njegove važnosti i aktualnosti posebice u današnjemu, suvremenom svijetu. Naime, nakon Drugoga vatikanskoga koncila, međureligijski dijalog postao je ključan dio službenog naučavanja Katoličke crkve, zajedno s ekumenskim dijalogom, no na drugačijoj razini. Koncil je naglasio važnost dijaloga. To se dalo prepoznati osobito u enciklici *Ecclesiam suam* pape Pavla VI. posvećenoj dijalogu kao bitnom dijelu crkvene misije u suvremenome svijetu. Ova enciklika je prvi dokument Katoličke crkve posvećen dijalogu. U njoj je istaknuta također teološka narav dijaloga. Dijalogom Crkva nastavlja *dijalog spasenja*, kojega je Bog započeo u ljudskoj povijesti.

Drugim vatikanskim koncilom dominiraju riječi *dijalog* i *zajedništvo* unutar ali i izvan Katoličke crkve. Koncil nije drugim religijama pristupao s doktrinarnoga stajališta, nego s antropološke i egzistencijalne perspektive priznavajući time ulogu religija u kulturi te brigu koju iste vode o ljudima i za ljude. Bitna pretpostavka za međureligijski dijalog je poštovanje prava na slobodu vjerovanja, što proizlazi iz dostojanstva ljudske osobe i Božje objave. (Kovač, 2023, 237-264)

Iako ćemo se u ovome radu prije svega oslanjati na šest odabranih dokumenata crkvenoga učiteljstva, važno je uz njih također spomenuti i neke napore koje je Crkva u tijeku i pod utjecajem Drugoga vatikanskoga koncila uložila.¹¹ Jedan od njih svakako je i *Tajništvo za nekršćane* (Secretariatus pro non Christianis). Ono je izdalo nekoliko važnih dokumenata za promicanje susreta i produbljivanje dijaloga sa sljedbenicima drugih religija.¹² Ovo tajništvo osnovao je papa Pavao VI. 19. svibnja 1964. Papa Ivan Pavao II. je u apostolskoj konstituciji *Pastor bonus* preimenovao *Tajništvo za nekršćane* u *Papinsko vijeće za međureligijski dijalog* (Pontificium

¹¹ U ovome radu ugrubo je izloženo nekoliko primjera, po slobodnom izboru autorice rada. Više o tome može se naći na mrežnim stranicama: <https://www.dicasteryinterreligious.va/> <https://www.vatican.va/content/romancuria/en/dicasteri/dicastero-dialogo-interreligioso/documenti.html>

¹² Popis svih dokumenata ovoga dikasterija mogu se naći na sljedećoj mrežnoj stranici: [Dicasteries Dicastery for Interreligious Dialogue Documents \(vatican.va\)](https://www.dicasteryinterreligious.va/).

Consilium pro Dialogo Inter Religiones) i službeno ga pripojio Rimskoj kuriji. (PB 159-162) Papa Franjo je u sklopu svoje reforme Rimske kurije, u veljači 2022., isto vijeće preimenovao u *Dikasterij za međureligijski dijalog*. (Kovač, 2023, 48-50).

Nadalje, neizostavno je spomenuti i dokument koji je objavljen povodom 25-te obljetnice deklaracije *Nostra aetate*, a nosi naziv *Dijalog i navještaj: Razmišljanja i smjernice za međureligijski dijalog i navještaj evanđelja*, izdan od strane Papinskoga vijeća za međureligijski dijalog i Zbora za evangelizaciju naroda. Kada govorimo o poticajima Katoličke crkve u kontekstu međureligijskoga dijaloga u postkoncilskome razdoblju, neizostavno je barem spomenuti pontifikat pape Ivana Pavla II., te njegov značajan poziv svjetskim poglavarima svijeta da se okupe za međureligijsku molitvu za mir u svijetu koja se održala u Asizu 27. listopada 1986., kao i encikliku *Redemptoris missio* u kojoj je jasno izložio svoj stav o međureligijskome dijalogu. (Kovač, 2023, 55-56)

Za vrijeme pontifikata pape Benedikta XVI., organiziran je prvi katoličko-muslimanski forum na kojemu je sudjelovalo po 24 kršćanska i muslimanska istaknuta teologa i intelektualaca, okupljenih upravo oko teme ljubavi prema Bogu i prema bližnjemu. (Kovač, 2023, 59)

Papa Franjo u svojem pontifikatu uložio mnogo truda upravo u dijalog te neprestano naglašava nužnost istoga. Na dijalog se osvrće i u svojim enciklikama, a na poseban način to čini u enciklici *Fratelli tutti*, u kojoj su čak dva poglavlja posvećena upravo dijalogu: »Približiti se jedni drugima, očitovati svoje misli i osjećaje, slušati jedni druge, gledati jedni druge, upoznati se međusobno, razumjeti jedni druge i pronaći zajednički jezik – sve je to sadržano u jednoj riječi – *dijalog*.« (FT 198) Neizostavno je spomenuti jedan od najrecentnijih događaja koji obilježavaju put k dijalogu za vrijeme pontifikata pape Franje, a to je *Deklaracija o ljudskom bratstvu za mir u svijetu i zajednički suživot* koju su potpisali Papa Franjo i veliki imam džamije Al-Azhar, Ahmad Al-Tayyib 4.veljače 2019. godine u Abu Dhabiju. Dokument nosi snažnu i izrazito važnu poruku o usvajanju kulture dijaloga i tolerancije: »(...) u ime Boga i svega navedenoga Al-Azhar al-Sharif s muslimanima na Istoku i na Zapadu - zajedno s Katoličkom Crkvom, katolicima na Istoku i na Zapadu, proglašavaju usvajanje kulture dijaloga kao puta, zajedničke suradnje kao kodeksa ponašanja, uzajamnog razumijevanja kao metode i kriterija.« (*Vrhbosnensia*, 2019, 374)

2.1. Promicanje univerzalnih vrijednosti te izgradnja pravednijega i boljega društva

Međureligijski dijalog predstavlja dragocjeni doprinos općoj kulturi dijaloga, te je od iznimne važnosti upravo kao sredstvo za izgradnju međusobnoga razumijevanja i poštovanja među ljudima različitih vjerskih uvjerenja.¹³ Između ostaloga »Međureligijski dijalog omogućuje kreativno preispitivanje povijesnih tradicija. Bez dijaloga religije se zatvaraju u sebe, gube kontakt sa svijetom koji bi željele formirati, postaju nerazumljive i sve manje prihvatljive onima koji toj religijskoj zajednici ne pripadaju.« (Mišić, 2002, 456-458) Iako je ova njegova uloga jako važna, ne smije se zaboraviti da međureligijski dijalog nije samo religijsko i teološko pitanje.

Njegova primjerena prisutnost ili neprimjerena odsutnost dubinski utječe na sveukupni društveni, kulturni i politički život. Kroz dijalog, osobito onaj međureligijski, ljudi imaju priliku suočiti se s različitostima i predrasudama, te ih prevladati kroz otvoren, strpljiv i povjerenjem nadahnut razgovor. Takav dijalog redovito rezultira ne samo boljim međusobnim razumijevanjem, jačanjem socijalne kohezije i društvenoga mira, nego također i uzajamnim obogaćivanjem svih onih koji sudjeluju unutar spomenutoga dijaloga.

Međureligijski dijalog, prema nauku Katoličke crkve, nije samo površna razmjena ideja, već duboko uronjen proces koji se temelji na razumijevanju, poštovanju i suradnji među ljudima različitih religijskih uvjerenja. Ovaj dubinski i sveobuhvatni pristup crkvenoga učiteljstva temi međureligijskoga dijaloga prisutan je i u najrecentnijim izdanjima suvremenih katoličkih autora. Jedan od njih svakako je Tomislav Kovač. U svojoj knjizi *O međureligijskom dijalogu iz katoličke perspektive. Uvid u osnovne pojmove i naučavanje Crkve* (2023), Kovač uz detaljnu teološku analizu, također isto tako detaljno izlaže moralne i praktične aspekte međureligijskoga dijaloga. On to čini nastojeći pružiti dublji uvid u implikacije međureligijskoga dijaloga na sveukupni ljudski

¹³ Međureligijski dijalog kao sredstvo za sveopće poštovanje i razumijevanje istaknut je u različitim literaturama i od strane različitih autora. Međureligijski dijalog prepoznat je i kao put prema sveopćoj kulturi dijaloga i razumijevanja. To je istaknuo i papa Franjo prilikom obraćanja Međureligijskoj općoj audijenciji 28. listopada 2015. godine povodom 50. obljetnice proglašenja koncilske deklaracije *Nostra Aetate*: »The dialogue that we need cannot but be open and respectful, and thus prove fruitful. Mutual respect is the condition and, at the same time, the aim of interreligious dialogue: respecting others' right to life, to physical integrity, to fundamental freedoms, namely freedom of conscience, of thought, of expression and of religion.« https://www.vatican.va/content/francesco/en/audiences/2015/documents/papa-francesco_20151028_udienza-generale.html

individualni i društveni život: »(...) međureligijski dijalog može se definirati na različite načine, počevši od užeg do šireg shvaćanja same riječi dijalog ili ovisno koji se aspekt međureligijskog dijaloga želi naglasiti: onaj osobni (susret), doktrinarni (o kojem ovisi vjernički identitet) ili etički (zajedno zalaganje za dobro) itd.« (Kovač, 2023, 30)

Kroz uzajamni dijalog, katolici kao i pripadnici svih ostalih religija, imaju priliku susresti druge ljude u njihovim vjerskim iskustvima, razmijeniti ideje i naučiti o bogatstvu duhovne baštine drugih vjerskih tradicija. U tom univerzalnom, otvorenom i uzajamnim poštovanjem nadahnutom dijalogu, jedan od ključnih izazova svakako je "inkulturacija". Na nju naročito svraća pozornost Kovač u svojoj, malo prije spomenutoj knjizi. Prema njemu, inkulturacija iz katoličke perspektive označava prilagodbu kršćanske vjere i prakse različitim kulturnim kontekstima: »Iz samog zahtjeva evanđelja i univerzalnog dometa Kristova spasenja, Crkva je po svojoj naravi otvorena svim ljudima i kulturama. To u izobilju potvrđuju različiti procesi inkulturacije kršćanske vjere koji su se ostvarivali tijekom povijesti (...).« (Kovač, 2023, 65-66) Inkulturacija je važan aspekt međureligijskoga dijaloga smatra Kovač, jer potiče razumijevanje i prihvaćanje različitih kulturnih običaja, simbola i izraza vjere. Time se zapravo olakšava dijalog i izgradnja povjerenja među različitim religijskim zajednicama.

Međureligijski dijalog ne pridonosi samo upoznavanju onoga što je drugačije, različito i nepoznato. Njime se također osnažuje, promiče i potiče njegovanje univerzalnih odnosno zajedničkih vrijednosti poput uzajamnoga poštovanja, mira, solidarnosti, pravde i tolerancije. Kroz dijalog, ljudi različitih vjerskih uvjerenja mogu surađivati u rješavanju zajedničkih problema i izazova, čime se stvara temelj za održiviji i skladniji društveni život. (GS 16) To posebice vrijedi za one zemlje, u kojima žive ljudi različitih vjerskih ispovijesti. Svima njima međureligijski dijalog, nadahnut poštovanjem, povjerenjem i tolerantnošću, omogućuje sigurniji i kvalitetniji suživot tj. primjerenije i humanije okruženje za ostvarivanje vlastitoga života kako na individualnoj, tako i na društvenoj razini njihovoga postojanja i djelovanja.

Imajući sve to na umu, moguće je ustvrditi da međureligijski dijalog predstavlja jednu od bitnih dimenzija suvremenoga društva. On omogućuje pripadnicima različitih religijskih tradicija da se susretnu, razgovaraju, upoznaju i surađuju u izgradnji ljudskoga oblika života kako na individualnoj tako i na društvenoj razini postojanja i djelovanja. Dijalog prije svega pridonosi

uzajamnomu razumijevanju i poštivanju te izgradnji mira i sveukupnoga društvenoga života.¹⁴ Svjesna važnosti i uloge međureligijskoga dijaloga suvremena Katolička crkva potiče svoje vjernike kao i sve ljude dobre volje, na komunikaciju i dijalog, te uvažavanje svih tradicija i kultura. Ta duboka svijest o važnosti međureligijskoga dijaloga kao uzajamnoga uvažavanja i zajedničke izgradnje pravednijega odnosno boljega bilo kojega ljudskoga društva kao i cijele globalne ljudske zajednice, osobito je prisutna u dokumentima koncilske i postkoncilske teologije.

Među njima posebnu važnost imaju dokumenti crkvenoga učiteljstva. Između svih njih svakako se ističu pojedini dokumenti Drugoga vatikanskoga sabora kao i izabrane papinske enciklike. U njima se crkveno učiteljstvo osobito oslanja na moralnu teologiju kao na jedan od veoma primjerenih i kvalitetnih alata za uspješan i plodan dijalog. Primjerenost moralne teologije proizlazi prije svega iz njezine univerzalnosti: promicanje univerzalnih moralnih vrijednosti i ostvarivanje zajedničkoga dobra kao što je to izgradnja pravednijega i boljega društva.

Upravo po tom svom obilježju, moralna teologija je uvijek bila, jest i uvijek će biti aktualna i zanimljiva bilo kojem ljudskom biću i bilo kojem ljudskom društvu. Ta aktualnost zapravo proizlazi iz činjenice da je autentični moralni nauk uvijek usmjeren na ostvarivanje prije svega ljudskoga života. To je onaj život koji je zajednički svim ljudima i po kojem se ljudi u svom osobnom ljudskom postojanju i djelovanju prepoznaju kao ljudi. To je život koji proizlazi iz jedne jedine ljudske naravi koja je u tom smislu univerzalna i dosljedno zajednička svim ljudima bez obzira na razlike koje proizlaze iz njihove pripadnosti različitim tradicijama, religijama, društvima, kulturama, politikama i sličnim drugim podjelama.

¹⁴ »Dijalog biva prepoznat kao jedan od temeljnih postulata suživota različitih identiteta, utemeljen na dobrom poznavanju oslobođenom predrasuda te na poštivanju drugog, njegova osobnog dostojanstva i njegovih prava.« (Bižaca, 2009, 193)

2.2. *Izbor relevantnih koncilskih i postkoncilskih dokumenata*

Smjernice i poticaje za katolički angažman u međureligijskom dijalogu, Katolička crkva osobito daje u svojim koncilskim i postkoncilskim dokumentima.¹⁵ Ovi potvrđuju važnost međureligijskoga dijaloga kao sredstva za izgradnju mira, razumijevanja i suradnje među različitim vjerskim zajednicama. Isti dokumenti također pokazuju važnu ulogu Crkve u promicanju univerzalnih moralnih i društvenih vrijednosti kao što je primjerice ostvarivanje općega dobra, koje se na poseban način prepoznaje u izgradnji pravednijega i solidarnijega tj. boljega svijeta.

Svijest o međureligijskom dijalogu kao ključnomu instrumentu u izgradnju kulture dijaloga, koja će obogatiti društvene odnose i doprinijeti izgradnji mirnijega i tolerantnijega svijeta, Katolička crkva je osobito izložila u svoja četiri koncilski dokumenta: *Lumen gentium*, *Nostra aetate*, *Dignitatis humanae* i *Gaudium et spes*, te dvije papinske enciklike: *Ecclesiam suam*, i *Veritatis splendor*. U ovim dokumentima Katolička crkva prepoznaje važnost međureligijskoga dijaloga prije svega kao sredstva za promicanje univerzalnih moralnih vrijednosti odnosno za ostvarivanje zajedničkog tj. univerzalnoga dobra koje se prepoznaje po tome što je to dobro svih ljudi i svakoga pojedinoga čovjeka. Prva od dvije malo prije spomenute enciklike objavljena je i prije završetka Drugoga vatikanskoga sabora 1964. godine, a druga je izdana gotovo tri desetljeća nakon toga. U skladu s kronološkim poretком njihove objave kao i središnjom temom ovoga rada, slijedi prikaz svih navedenih dokumenata crkvenoga učiteljstva.

¹⁵ Mnogo je takvih dokumenata, počevši od predkoncilске enciklike *Pacem in terris* pape Ivana XXIII. Dobro je istaknuti da je ovu encikliku papa Ivan XXIII. namjenio svima, a ne samo Katoličkoj Crkvi: »(...) there is the fact that the Encyclical was addressed not only to the sons and daughters of the Church, but „to all Men of Good Will“.« Mrežna stranica https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/2003/documents/rc_seg-st_20031007_migliore-pacem-in-terris_en.html U ovome radu izabrali smo samo neke od Koncilskih dokumenata značajnih upravo za dijalog.

2.2.1. *Ecclesiam suam*

Enciklika *Ecclesiam suam*, proglašena je 6. kolovoza 1964. godine od strane pape Pavla VI. te u svojoj srži naglašava važnost komunikacije i dijaloga kako unutar Crkve tako i s drugim religijskim zajednicama. Ovaj dokument potiče Crkvu na otvorenost i susretljivost prema drugima te naglašava važnost slušanja i razumijevanja drugih vjerskih perspektiva.¹⁶ Dokument je iznimno važan iz perspektive moralne teologije i međureligijskoga dijaloga jer postavlja temelje za razumijevanje odnosa između Katoličke crkve i drugih religijskih zajednica te promiče ideju dijaloga i suradnje: »Iz dviju spomenutih Naših i vaših misli sama se po sebi izvija i treća misao, a to je pitanje odnosa što ih Crkva danas mora uspostaviti sa svom zajednicom čovječanstva u kojoj se i sama nalazi i posred nje živi i djeluje.« (ES 13)

Jedan od tri ključna aspekta kao i jedan od tri ključna puta Crkve prema autoru ovoga dokumenta jest naglasak na važnosti dijaloga i međusobnoga poštovanja među različitim religijskim zajednicama: »Možda bismo ovoj enciklici mogli staviti naslov: putovi Crkve. Mi smo naznačili tri puta. Prvi je duhovni. (...) Drugi je moralni. (...) Treći put je apostolski.« (ES str. 9.) Papa Pavao VI. potiče članove Katoličke crkve da izgrade mostove razumijevanja i suradnje s drugim vjerskim tradicijama, naglašavajući da je dijalog neophodan za izgradnju mira i sklada među ljudima različitih uvjerenja te postavlja važno pitanje: »kako započeti dijalog između Crkve i suvremenih ljudi.« (ES 15)

Za moralnu je teologiju od najvećega značaja drugi dio enciklike gdje papa govori o važnim temama moralne teologije te upozorava: »Crkva je prisiljena da trajnom budnošću ispituje svoj moralni život. Svakako, to je neodgodiv i izvanredno ozbiljan zahtjev našeg vremena.« (ES 44) Iz perspektive moralne teologije, *Ecclesiam suam* naglašava važnost univerzalnoga moralnoga zakona koji je prisutan u svim ljudima bez obzira na njihovu vjersku pripadnost. Ovaj dokument potiče na promicanje univerzalnih moralnih vrijednosti kao temelja za izgradnju društva koje

¹⁶ »Ona (Enciklika) ostaje i ostat će među zamjetljivim međašima novog doba Crkve: Crkve XXI. ekumenskog sabora, Crkve svog XXI. stoljeća. To je, nadalje, Crkva u živu dijalogu (...).« (Duda, 1965, 1)

poštuje dostojanstvo svakog ljudskog bića i dosljedno iz njega proizlazećih svih temeljnih ljudskih sloboda kao i svih osnovnih ljudskih prava.

O dijalogu je riječ ponajviše u trećemu dijelu enciklike, gdje se razlaže nužnost dijaloga: »Crkva mora stupiti u dijalog sa svijetom u kojemu živi. Time će ona sama postati riječ, poruka i razgovor.« (ES 67) Ovom enciklikom papa Pavao VI. želio je poduprijeti, osnažiti i usmjeriti koncilске oce u njihovoj raspravi o ovome važnom pitanju.

Enciklika iznosi vrlo jasne i konkretne stavove i usmjerenja kada je riječ o dijalogu: »(...) dijalog mora biti oznaka Naše apostolske službe.« (ES 69) Enciklika donosi i zanimljivu usporedbu kada tvrdi kako je sam Božji dijalog s ljudskim rodом zapravo vjieran uzor i primjer Crkvi za dijalog. Na taj način, navedeno je, Crkva ima priliku shvatiti na koji način treba surađivati s ljudima te kakav odnos je potrebno uspostaviti, ne čekajući inicijativu od drugoga nego je poduzimajući u skladu sa svojim vlastitim mogućnostima.

Važno je zaustaviti se i na IV. poglavlju u kojemu je razloženo s kime Crkva želi započeti dijalog te je korištena formulacija krugova kako bismo stekli potpunu sliku o naravi i složenosti samoga dijaloga: »Kad bismo ih htjeli općenito prikazati, čini nam se da bismo ih mogli zamisliti kao kružne cjeline uokolo jednoga središta u koje Nas je Božja ruka postavila.« (ES 99) Prvi krug sačinjava cijelo čovječanstvo, u kojemu se nalaze i poricatelji Boga: »Za onoga koji ljubi istinu, diskusija je uvijek moguća.« (ES 104) U drugome krugu nalaze se oni koji vjeruju u Boga, počevši od izraelskoga naroda zatim muslimani, sljedbenici afričkih i azijskih religija. Enciklika naglašava kako je uspostava dijaloga uvijek moguća: »Spremni smo zajedno s njima braniti i promicati ideale vjerske slobode, bratstva među ljudima, prave kulture, društvene dobrotvornosti i društvenoga reda.« (ES 111) Međureligijski dijalog, kako je predstavljen u *Ecclesiam suam*, nije samo puko traganje za kompromisima ili smanjenjem razlika, već je poziv na dublje razumijevanje i poštovanje drugih religijskih uvjerenja. Kroz dijalog, ljudi mogu prepoznati zajedničke vrijednosti i surađivati u izgradnji boljeg društva.

Dokument *Ecclesiam suam* ostaje relevantan i danas, budući da su međureligijski odnosi i dalje jedan od ključnih izazova suvremenoga svijeta. U današnjem kontekstu, u kojem su sukobi i podjele među religijama prisutni širom svijeta, važno je prisjetiti se poruka ovoga dokumenta i nastaviti raditi na promicanju dijaloga, razumijevanja i mira među različitim vjerskim zajednicama.

2.2.2. *Lumen gentium*

Konstitucija *Lumen gentium*, objavljena je 21. studenog 1964. godine na Drugom vatikanskom saboru. Između ostaloga ona poziva na poštovanje dostojanstva svake osobe bez obzira na njezinu vjersku pripadnost. Dakako, taj poziv se proširuje također na dijalog s drugim religijskim tradicijama radi ostvarivanja zajedničkih ciljeva. Ovaj dokument koji se prije svega bavi temom Crkve kao Božjega naroda i njezine uloge u suvremenom svijetu, donosi koncilski nauk o Crkvi te postavlja temelje za promicanje moralnih vrijednosti i međureligijskoga dijaloga.

Iz perspektive moralne teologije, *Lumen gentium* naglašava ulogu Crkve u promicanju univerzalnih moralnih vrijednosti u svijetu. Dokument ističe da je Crkva zajednica vjernika koja je pozvana svjedočiti Božju ljubav i istinu u svijetu.¹⁷ Kroz svoje propovijedanje i djelovanje, Crkva treba promicati etičke principe kao što su poštovanje ljudskog dostojanstva, solidarnost s potrebnima te pravednost i mir među ljudima. Ovaj moralni zahtjev Crkvi postavlja visoke standarde u služenju ljudima i izgradnji pravednijega i humanijega društva.

U kontekstu međureligijskoga dijaloga, *Lumen gentium* priznaje važnost suradnje i dijaloga među različitim religijskim zajednicama. Dokument naglašava da su sve religijske tradicije pozvane na traženje istine i na postizanje vječnoga spasenja: »Božanska providnost ne uskraćuje pomoć potrebnu za spasenje ni onima koji bez svoje krivnje još nisu došli do izričitoga priznanja Boga te nastoje, ne bez božanske milosti, ispravno živjeti. Sve dobro i istinito, što se kod njih nalazi, Crkva smatra pripravom za evanđelje i danim od Onoga koji rasvjetljuje svakoga čovjeka kako bi napokon imao život.« (LG 16) Ova perspektiva potiče poštovanje prema drugim religijama te suradnju u promicanju zajedničkih vrijednosti kao što su ljubav, mir i solidarnost. Kroz međureligijski dijalog, Crkva može izgraditi mostove razumijevanja i suradnje te doprinijeti izgradnji mirnijega i tolerantnijega društva.

Dokument *Lumen gentium* također naglašava i važnost ekumenizma, odnosno nastojanja za jedinstvom kršćanskih crkava: »Crkva zna da je zbog više razloga povezana s onima koji su kršteni

¹⁷ »Crkva, dakle, na zemlji – Ecclesia peregrinans – ima da živi stalno u suvremenosti, da bi time što bolje ostvarivala svoju eshatološkost.« (Šagi-Bunić, 1966, 185)

te se diče kršćanskim imenom, ali ne ispovijedaju cjelovitu vjeru ili ne drže jedinstvo zajedništva pod Petrovim nasljednikom.« (LG 15) Kroz otvorenost prema drugim kršćanskim zajednicama, Crkva može promicati jedinstvo vjere i svjedočiti snagu ljubavi Kristove u svijetu. Ekumenizam nije samo teološki koncept, već predstavlja temeljni dio kršćanske misije za pomirenje i jedinstvo svih vjernika. Kroz dijalog, molitvu i suradnju, kršćanske crkve mogu prevladati podjele i zajedno raditi na promicanju Božjeg kraljevstva na zemlji. Ova suradnja s drugim kršćanskim tradicijama dodatno jača moralnu dimenziju Crkve te potiče međusobno poštovanje i solidarnost među kršćanima.

Iz priloženoga vidimo kako *Lumen gentium* predstavlja važan dokument iz perspektive moralne teologije i međureligijskoga dijaloga jer potiče Crkvu na aktivno djelovanje u promicanju moralnih vrijednosti i međureligijskoga dijaloga, koji se osobito očituju u uzajamnom razumijevanju i toleranciji. Kroz svoje propovijedanje, djelovanje i suradnju s drugim religijskim zajednicama, Crkva može doprinijeti izgradnji pravednijega, solidarnijega i tolerantnijega društva tj. društva koje poštuje različitosti i slavi zajedničke vrijednosti ljudskoga dostojanstva i ljubavi koja je nadahnuta krepošću prijateljstva.

2.2.3. *Nostra aetate*

Deklaracija *Nostra aetate*, također proglašena na Drugom vatikanskom saboru 28. listopada 1965, naglašava važnost dijaloga s drugim religijama te potiče na promicanje međusobnoga poštovanja i razumijevanja. Ovaj dokument poziva na prepoznavanje zajedničkih elemenata između kršćanstva i drugih religija te potiče na suradnju u promicanju mira i solidarnosti.¹⁸

Deklaracija predstavlja ne samo važan trenutak u povijesti Katoličke crkve, nego prikazuje i svojevrstan zaokret u pristupu i pogledu Crkve prema nekršćanskim religijama, koji se temelje na dijalogu, uvažavanju i poštovanju. Ovaj dokument je »izraz ali i krunski svjedok nove katoličke otvorenosti prema Božjem djelovanju na prostorima drugih religija«. (Bižaca, 1998, 409) To znači

¹⁸ »Najizričnije i najpotpunije problem odnosa Crkve i nekršćanskih religija, ta velika tema suvremenog kršćanstva, dolazi do izražaja u saborskoj deklaraciji *Nostra aetate*.« (Bižaca, 1998, 399)

da Crkva prepoznaje Božju prisutnost i djelovanje u svim ljudima, bez obzira na njihovu religijsku pripadnost. Jasno je kako ova deklaracija nije samo formalni čin, nego prije svega izraz duboke refleksije Crkve o vlastitom odnosu prema svijetu i prema drugim religijama. Ona predstavlja otvaranje prema dijalogu, uvažavanju i poštovanju prema drugim vjerskim tradicijama, označavajući tako novo razdoblje u pristupu Katoličke crkve prema religijskoj pluralnosti.

Nostra aetate je plod dugogodišnjeg razmatranja i promišljanja unutar Crkve o njezinom odnosu s drugim religijama. Papa Pavao VI. proglasio je ovu deklaraciju s ciljem promicanja međureligijskoga dijaloga i jačanja suradnje među različitim vjerskim zajednicama te u nadi otklanjanja stigmatizacije i neistinitih stajališta o drugim religijama, posebno prema Židovstvu i Islamu.¹⁹ Ali i kao pokazatelj Crkve koja prati strujanja suvremenoga društva i koja je u tom smislu svjesna situacije u kojoj se današnji čovjek nalazi. Značaj i relevantnost ove deklaracije odražavaju se u njezinom dubokom utjecaju na daljnji razvoj katoličke teologije i prakse, koji otvaraju vrata k dijalogu: »Katolička Crkva ne odbacuje ništa što u tim religijama ima istinita i sveta. S iskrenim poštovanjem promatra te načine djelovanja i življenja, zapovijedi i nauke koji (...) ipak nerijetko odražavaju zraku one Istine što prosvjetljuje sve ljude.« (NA 2)

Svi ljudi na Zemlji dolaze od istoga počela te iako nisu svi pripadnici iste religije, svi su jednaki u svome dostojanstvu i u slobodi. U samome uvodu deklaracije *Nostra aetate*, jasno je navedeno kako su svi »narodi jedna zajednica« (NA1) te kako ljudi od religijâ traže i očekuju odgovor na ista pitanja i na iste zagonetke ljudske egzistencije. Religioznost je neodvojivi dio čovjeka, jedna je od čovjekovih vlastitosti. U tom smislu nju je moguće zamijetiti u cjelokupnoj čovjekovoj povijesti. Različite oblike religioznosti prepoznaje, priznaje i potvrđuje također sama deklaracija.

¹⁹ »Ne možemo naime zazivati Boga, Oca svih ljudi, ako otklanjamo da se bratski ponašamo prema nekim ljudima, stvorenima na Božju sliku. Odnos čovjeka prema Bogu Ocu tako se povezuje s odnosom čovjeka prema ljudskoj braći da Pismo kaže: „Tko ne ljubi, nije upoznao Boga“ (1 Iv 4, 8). Time se uklanja temelj svakoj teoriji ili praksi koja između čovjeka i čovjeka, između naroda i naroda uvodi diskriminaciju s obzirom na ljudsko dostojanstvo i prava koja odatle proizlaze. Crkva dakle osuđuje svaku diskriminaciju ili zlostavljanje ljudi, koje se provodi zbog rase ili boje, društvenoga položaja ili religije, kao protivne Kristovu duhu.« (NA 5)

Jedna od ključnih poruka *Nostra aetate* je poziv na promicanje dijaloga i suradnje među različitim religijama. Dokument potiče otvorenost prema drugima, uvažavanje njihovih vjerskih uvjerenja i promicanje međusobnoga poštovanja. Crkva priznaje važnost religijske pluralnosti kao sastavnog dijela ljudske stvarnosti te se zalaže za izgradnju mostova između različitih kultura i religija: »Ona stoga opominje svoju djecu da razborito i s ljubavlju putem razgovora i suradnje sa sljedbenicima ostalih religija, svjedočeći kršćansku vjeru i život, priznaju, čuvaju i promiču ona duhovna i moralna dobra i one društveno-kulturalne vrijednosti koje se kod njih nalaze.« (NA 2.)

U kontekstu suvremenoga svijeta obilježenog sve većom međusobnom povezanošću, migracijama te interakcijom i susretima među različitim kulturama i religijama, (Milikić i Perica, 2024.) *Nostra aetate* ostaje relevantan temeljni dokument koji potiče na promicanje mira, tolerancije i razumijevanja među različitim vjerskim zajednicama. Ona služi kao poziv na suradnju i solidarnost u izgradnji boljega i pravednijega svijeta za sve ljude.

Nostra aetate također potiče katolike da prigrlje bogatstvo drugih religija te da aktivno sudjeluju u promicanju mira, pravde i humanosti širom svijeta. Kroz dijalog i suradnju, Crkva se otvara prema širem razumijevanju Božje prisutnosti u svijetu te prema učenju i iskustvima drugih vjerskih zajednica.

Važno je istaknuti da *Nostra aetate* nije samo dokument koji se odnosi na teološka pitanja, već ima i dubok društveni i politički značaj. Ona promiče vrijednosti poput tolerancije, poštovanja ljudskih prava i suživota među različitim religijskim i kulturnim zajednicama: »(...) Sveti Koncil potiče sve da se, zaboravivši što je bilo, iskreno trude oko međusobnog razumijevanja, da zajednički štite i promiču socijalnu pravednost, moralna dobra te mir i slobodu za sve ljude.« (NA 3)

U suvremenom kontekstu obilježenom sve većim izazovima poput ekstremizma, netolerancije i međuvjerskih sukoba, *Nostra aetate* predstavlja važan podsjetnik na potrebu za dijalogom, razumijevanjem i poštovanjem među različitim religijama. Ona služi kao svjetionik nade i inspiracija za izgradnju boljega i uključivijega svijeta za sve ljude. Uz to, *Nostra aetate* poziva na promicanje obrazovanja o religijskoj pluralnosti i međureligijskom dijalogu kao ključnih elemenata za prevladavanje predrasuda, nerazumijevanja i promicanje mira među ljudima različitih vjerskih uvjerenja: »Kad je, dakle, kršćanima i Židovima zajednička tako velika duhovna baština,

ovaj Sveti Koncil želi potaknuti i preporučiti međusobno poznavanje i poštovanje jednih i drugih; ono se osobito stječe biblijskim i teološkim studijem te bratskim dijalogom.« (NA 4)

Konačno, *Nostra aetate* ostaje ključni dokument koji nas podsjeća na važnost međureligijskoga dijaloga, suradnje i međusobnoga poštovanja u suvremenom svijetu. On nas potiče da zajedno radimo na izgradnji boljega i pravednijega svijeta, gdje će svi ljudi moći živjeti u miru, harmoniji i solidarnosti.

2.2.4. *Dignitatis humanae*

Deklaracija *Dignitatis humanae*, proglašena 7. prosinca 1965. godine na Drugom vatikanskom saboru, naglašava temeljno pravo čovjeka na slobodu vjerovanja, savjesti i religije. Ovaj dokument potvrđuje važnost poštovanja dostojanstva ljudske osobe te vjerske slobode svakog pojedinca te potiče na izgradnju društva koje promiče toleranciju i međusobno poštovanje različitih vjerskih uvjerenja. Mnogi autori smatraju da je riječ o važnoj deklaraciji koja mijenja paradigmu s obzirom na slobodu savjesti te prethodnu tradiciju i njezina stajališta kako o odnosu Crkve i države, tako i o pravima vjernika u pluralističkom društvu: »Ona odražava složenost pitanja i promišljanja koja su zaokupljala ne samo koncilske oce, teološke, filozofske i pravne stručnjake nego i cjelokupnu tadašnju javnost.« (Tanjić, 2014, 678) Dokument *Dignitatis humanae*, dok je usredotočen na prava pojedinca, također poziva i institucije, poput Crkve i države, da promiču ove vrijednosti u široj zajednici. Ova deklaracija, s obzirom na svoj povijesni kontekst, također predstavlja odgovor na tadašnje društvene i političke izazove, posebno u pogledu odnosa između religije i javne sfere. Osim toga, važno je istaknuti da *Dignitatis humanae* nije samo teološki dokument već ima i šire društvene implikacije.²⁰ On potiče na stvaranje uključivih društava, u

²⁰ O važnosti prava čovjeka na slobodu vjerovanja govori se i danas. Primjerice istaknuti hrvatski teolog Željko Tanjić pisao je o tome u svom članku: »Ovim se člankom želi pokazati važnost Deklaracije u kontekstu današnjih rasprava o slobodi vjerovanja, temi koja se u stručnoj i inoj javnosti uvijek iznova nameće kao jedno od gorućih pitanja, posebice imajući u vidu da je „prva sloboda“, kako neki nazivaju slobodu vjerovanja još i danas, 65. godina od proglašenja Opće deklaracije o ljudskim pravima UN-a4, za gotovo 70% svjetskog stanovništva koje živi u 30% svjetskih država samo čežnja, s obzirom da je u tim državama sloboda vjerovanja ugrožena bilo zbog političkih odluka, bilo zbog okruženja društvenoga neprihvatanja ili čak neprijateljstva.« (Tanjić, 2013, 679)

kojima se uvažavaju i cijene različite vjerske perspektive odnosno u kojima se svakom pojedincu omogućuje izražavanje vlastitih uvjerenja unutar granica poštovanja prava drugih.

Nadalje, ova deklaracija ističe da je sloboda religije i savjesti ne samo pravno pitanje već i moralno i etičko pitanje. Pravo pojedinca na vlastitu savjest i vjerovanje nije samo formalnost već temeljna vrijednost koja utječe na cjelokupno društvo i njegovu stabilnost. Iz perspektive moralne teologije, *Dignitatis humanae* potiče na promatranje svakoga pojedinca kao nositelja temeljnih ljudskih prava, uključujući pravo na religijsku slobodu. Već u uvodnome dijelu dokumenta, navedeno je: »Ta se potreba slobode u ljudskom društvu najviše odnosi na dobra ljudskoga duha, u prvom redu na ono što se tiče slobodnog ispovijedanja religije u društvenoj zajednici.« (DH 1)

Pojedinac, prema ovom dokumentu, ima i neotuđivo pravo na slobodu savjesti, što uključuje pravo na slobodan izbor vlastitih vjerskih uvjerenja i praksi. Ovo učenje postavlja temelje za promicanje univerzalnih moralnih vrijednosti kao što su poštovanje dostojanstva ljudske osobe i pravo na slobodno traženje istine.²¹

U kontekstu međureligijskoga dijaloga, *Dignitatis humanae* priznaje važnost suradnje i dijaloga između različitih religijskih zajednica. Deklaracija naglašava da je svaki čovjek pozvan tražiti istinu te da se ta istina može očitovati kroz različite vjerske tradicije. Stoga, dokument potiče otvorenost prema drugima i dijalog kao način za razumijevanje, poštovanje i suradnju među različitim religijama: »A istinu treba tražiti na način svojstven dostojanstvu ljudske osobe i njezinoj društvenoj naravi, naime slobodnim istraživanjem, uz pomoć učiteljstva ili obuke, izmjene mišljenja i dijaloga po kojima jedni drugima izlažu istinu koju su našli ili misle da su našli, da bi se međusobno pomagali u traženju istine; a uz spoznatu istinu treba da čvrsto prionu osobnim pristankom.« (DH 3)

Dignitatis humanae također promiče i ideju da se religijska sloboda ne smije ograničavati isključivo na privatnu sferu, nego bi trebala biti prisutna i u javnome životu: »A sama društvena

²¹ »(...) sloboda vjerovanja (je) pravo ljudske osobe usmjereno na slobodno življenje vjere u skladu s vlastitom savješću. Nitko je u tomu ne smije i ne može sprječavati. Upravo je ovo razmišljanje okosnica dokumenta, što je vidljivo posebice u DH 2. Sloboda vjerovanja utemeljena je na dostojanstvu ljudske osobe. Radi se o pravu koje je shvaćeno kao imunitet, tj. kao moralna sposobnost i dopuštenje djelovanja bez prisile i bez zabrane od strane političke moći i države.« (Tanjić, 2013, 682)

narav čovjeka traži da čovjek unutarnje vjerske čine izrazi na izvanjski način, da u vjerskoj stvari saobraća s drugima, da svoju religiju ispovijeda na društveni način. Nepravda se dakle čini ljudskoj osobi i samom poretku od Boga određenom ako se čovjeku uskraćuje slobodno vršenje religije u društvu dok se čuva pravedni javni poredak.« (DH 3) To znači da bi vjernici trebali imati pravo na slobodno izražavanje svojih vjerskih uvjerenja u javnim prostorima te da bi država trebala osigurati zaštitu istoga prava. Ovo stavljanje religijske slobode u kontekst javnoga života dodatno potiče međureligijski dijalog i suradnju u izgradnji društva koje prepoznaje, priznaje i poštuje različitosti.

Iz svega dosada navedenoga moguće je zaključiti da *Dignitatis humanae* donosi važne promjene unutar Katoličke crkve s obzirom na shvaćanje odnosa između Crkve i društva. Tim promjenama deklaracija promiče ljudska prava, slobodu savjesti i međureligijski dijalog. Kroz priznavanje temeljnih ljudskih prava i poticanje dijaloga među različitim religijskim zajednicama, a u svjetlu suvremenih izazova poput ekstremizma, netolerancije i sukoba temeljenih na religijskim razlikama, ovaj dokument ostaje relevantan i inspirativan izvor u promicanju mira, tolerancije i međusobnoga poštovanja u suvremenom svijetu.

2.2.5. *Gaudium et spes*

Konstitucija *Gaudium et spes*, objavljena na Drugom vatikanskom saboru 7. prosinca 1965. godine, ističe važnost dijaloga s modernim svijetom, uključujući i dijalog s drugim religijskim zajednicama. Dokument potiče na suradnju u ostvarivanju općeg dobra te naglašava važnost poštovanja različitosti i promicanja međusobnoga razumijevanja.

Ovaj dokument ima ključnu ulogu u razumijevanju katoličke perspektive o međureligijskom dijalogu.²² U njemu se da prepoznati duboko razumijevanje i bliskost, koje Crkva ima prema suvremenoj situaciji cijeloga ljudskoga roda: »Radost i nada, žalost i tjeskoba ljudi

²² »Konstitucijom *Gaudium et spes* Sabor je želio iskazati svoju solidarnu ljubav sa svim muškarcima i ženama u njihovim radostima i brigama, svoje priznavanje svijeta kao teološkog mjesta od kojeg Crkva nikada nije odvojena, svoju želju da „dadne dublji smisao i uzvišenije značenje svakidašnjem ljudskom djelovanju“ te svoju žarku želju da učini sve što može kako bi pomogao „učiniti čovječnijom“ cijelu ljudsku obitelj.« (O'Collins, 1995, 195)

našeg vremena, osobito siromašnih i svih koji trpe jesu radost i nada, žalost i tjeskoba također Kristovih učenika, te nema ničega uistinu ljudskoga a da ne bi našlo odjeka u njihovu srcu.« (GS 1) »Radost i nada odnosno žalost i tjeskoba« osobito se odnose na nagle promjene, »koje (...) rađaju ili povećavaju proturječja i neuravnoteženosti. (...) I u samom se pojedincu češće rađa nesklad između suvremenog praktičnog intelekta i teoretskog mišljenja, (...) nesklad između brige za praktičnom uspješnošću i zahtjeva moralne savjesti, a vrlo često i između kolektivnih uvjeta života i preduvjeta za osobnu misao, štoviše i za kontemplaciju.« (GS 8)

Svjesna bliskosti kao i naravne povezanosti između svih ljudi Crkva se ne obraća samo svojim vjernicima.²³ Ta njezina svijest proizlazi iz činjenice da su rast ljudske osobe i razvoj ljudskoga društva uzajamno uvjetovani: »Počelo, naime, subjekt i svrha svih društvenih ustanova jest i mora biti ljudska osoba, jer ona po samoj svojoj naravi u svemu ima potrebu društvenoga života.« Oslanjajući se na tu činjenicu duboko ukorijenjenu u suvremenu ljudsku svijest, Drugi vatikanski sabor s pravom tvrdi: »Društveni, dakle, život nije čovjeku nešto pridodato. Zato on u povezanosti s drugima, uzajamnim uslugama i dijalogom s braćom razvija sve svoje sposobnosti i može odgovoriti svome pozivu.« (GS 25). Crkva poziva sve ljude dobre volje, uključujući i pripadnike drugih religija, na suradnju u izgradnji boljega i pravednijega svijeta. »Poštivanje i ljubav moraju se protegnuti i na one koji drugačije od nas misle i rade u društvenim, političkim ili vjerskim pitanjima. Jer, sa što više čovječnosti i ljubavi prodremo u njihov način mišljenja, lakše ćemo moći s njima zapodjenuti dijalog.« (GS 28)

Gaudium et spes ističe potrebu za dijalogom između Crkve i svijeta, naglašavajući koliko je ključan dijalog među religijama. Dokument naglašava da je Crkva pozvana služiti svijetu kroz promicanje univerzalnih moralnih i društvenih vrijednosti te kroz suradnju s ljudima svih kultura te religijskih uvjerenja u ostvarivanju općeg dobra.

U kontekstu međureligijskoga dijaloga, *Gaudium et spes* potiče na poštovanje dostojanstva svakog čovjeka i na suradnju u rješavanju globalnih problema poput siromaštva, nepravde i sukoba.

²³ »Isus Krist je i dalje, ne samo za njegove kršćanske sljedbenike, već isto tako i za cijelu ljudsku obitelj, nazočan poput svjetla koje obasjava misterij čovjeka, objavljuje ljudska bića njima samima, poziva svakog istome cilju te po Duhu Svetom „svima nudi mogućnost sudjelovanja“ u njegovoj stvarnoj pobjedi nad smrću (GS 22).« (O'Collins, 1995., 195.) »Crkva je u GS prvi put u svojoj povijesti usmjerila svoj pastoralni interes čitavom svijetu.« (O'Collins, 1995., 196)

Dokument ističe da su ljudi pozvani surađivati kao braća i sestre u ostvarivanju mira i solidarnosti među različitim vjerskim i kulturnim zajednicama.

Kroz integraciju načelâ iz dokumenta *Gaudium et spes*, Katolička crkva potvrđuje svoju predanost međureligijskomu dijalogu i promicanju temeljnih vrijednosti kao što su poštovanje, tolerancija i suradnja među različitim vjerskim zajednicama. Ova teološka i moralna načela služe kao smjernice i poticaji za sve one koji teže miru, razumijevanju i harmoniji među ljudima različitih vjerskih uvjerenja. U skladu s tim, međureligijski dijalog postaje ključno sredstvo za izgradnju boljega i uključivijega društva za sve ljude.

2.2.6. *Veritatis splendor*

Enciklika *Veritatis splendor*, koju je 6. kolovoza 1993. godine proglasio papa Ivan Pavao II., naglašava važnost univerzalnih moralnih vrijednosti. To su one moralne vrijednosti koje su zajedničke svim ljudima, bez obzira na vjersku, kulturološku ili bilo kakvu drugu pripadnost. U kontekstu međureligijskog dijaloga, ovaj dokument potiče na promicanje temeljnih moralnih vrijednosti kao osnove za izgradnju mira i suživota među različitim vjerskim zajednicama. Ovaj crkveni dokument naglašava važnost moralne istine i univerzalnih moralnih normi te ističe važnost ljudske slobode u donošenju moralnih odluka.

Iz perspektive moralne teologije, enciklika *Veritatis splendor* donosi snažnu potvrdu univerzalnih moralnih normi²⁴ koje proizlaze iz naravi čovjeka te ih postavlja kao temelj za moralno djelovanje. Dokument naglašava da postoje objektivne istine o dobru i zlu koje su dostupne ljudskom razumu te da se te istine ne mijenjaju ovisno o okolnostima ili subjektivnim preferencijama. Ovo učenje pruža čvrstu osnovu za moralni život pojedinca i društva, potičući na promicanje pravednosti, solidarnosti i ljubavi prema bližnjemu. Enciklika već u uvodu potiče na

²⁴ »I premda je svijet i čovjek u povijesti svoga razvoja podređen određenim mijenama, neke konstante ostaju iste, ono po čemu čovjek jest i ostaje čovjek nepromjenjivo je, zato ostaju stalne i postojane određene vrednote i određene norme. Stoga VS izrijekom i nekoliko puta naglašava apsolutnost i nepromjenjivost određenih normi, napose onih što proizlaze iz tzv. negativnih zapovijedi, tj. iz negativno formuliranih zapovijedi Dekaloga, dok je sadržaj tih zapovijedi pozitivan.« (Pozaić, 1994, 5)

preispitivanje vlastite savjesti te ohrabruje čovjeka da se upusti u promišljanje o vjerskim ali i moralnim pitanjima, i to upravo u današnjem, znanošću i napretkom obasjanom svijetom: »Razvoj znanosti i tehnike, blistavo svjedočanstvo sposobnosti ljudskoga uma i ustrajnosti, ne oslobađa čovječanstvo od postavljanja posljednjih vjerskih pitanja, nego ga naprotiv potiče da se upusti u najbolnije i najodlučnije bitke, u bitke srca i moralne savjesti.« (VS 1)

Enciklika se na poseban način pozabavila i pitanjem ljudske slobode, kao još jednom od univerzalnih tema koje zaokupljaju čovjeka: »Ljudski problemi o kojima se najviše raspravlja i koji se različito rješavaju u suvremenom moralnom promišljanju, povezuju se, premda na različite načine, s jednim ključnim problemom: s problemom čovjekove slobode.« (VS 31) Prepoznajemo kako je uočen sve veći interes suvremenoga svijeta za pitanje slobode i ljudskoga dostojanstva. Sasvim opravdan taj interes nerijetko se izražava u učenjima: koja se udaljavaju od svjetla Objave i koja nemaju gotovo nikakve veze s transcendencijom. U tom smislu enciklika upozorava da je suvremeni čovjek počeo od slobode samom sebi stvarati idol tj. »apsolut koji bi bio izvor vrijednosti«. (VS 32) Ako je sloboda samoj sebi svrha, onda takvo razumijevanje i tumačenje slobode, zapravo izobličuje i degradira temeljni kršćanski nauk o moralnoj savjesti. A u konačnici takav razvoj nauka o slobodi dovodi do uske povezanosti s pojavom »krize oko istine«. Enciklika tumači kako je pogrešno shvaćanje savjesti ono koje savjesti pridodaje svojstvo nepogrešivosti na neprimjeren način: »Tvrđnji o dužnosti da se slijedi vlastita savjest nezasluzeno se pridodaje tvrdnja kako je moralna prosudba istinita zbog same činjenice da proizlazi iz savjesti.« (VS 32) To je smjer koji vodi u relativiziranje istine te subjektiviziranje moralne prosudbe. Enciklika navedeno prepoznaje kao sljublivanje s individualističkom etikom gdje svatko ima svoju istinu.

U kontekstu međureligijskoga dijaloga, enciklika *Veritatis splendor* ističe važnost dijaloga između različitih religijskih zajednica kao sredstva za promicanje moralnih vrijednosti i ostvarivanje zajedničkih ciljeva. Iako dokument prvotno izražava katoličku perspektivu, otvoren je za suradnju i dijalog s drugim religijama kako bi se promicale univerzalne moralne vrijednosti koje su zajedničke svim ljudima. Kroz međureligijski dijalog, moguće je pronaći zajedničke točke razumijevanja i suradnje u promicanju etičkih principa kao što su poštovanje ljudskoga dostojanstva, zaštita ljudskih prava, te izgradnja mirnijega i pravednijega društva.

Enciklika *Veritatis splendor* također naglašava važnost pravilnoga formiranja savjesti kao ključnog koraka u donošenju moralnih odluka. Pojedinaac je pozvan slušati svoju savjest i uskladiti

svoje postupke s moralnim zakonima koji proizlaze iz naravi čovjeka i Božje objave: »Poput samoga naravnoga zakona i svake praktične spoznaje, sud savjesti također ima zapovijedan karakter: čovjek mora postupati u skladu s njim.« (VS 60) Ovo učenje ima implikacije i za međureligijski dijalog jer potiče poštovanje savjesti i slobode vjerskoga uvjerenja kod svih ljudi, bez obzira na njihovu vjersku pripadnost.

Važnost ovoga dokumenta leži u tome što naglašava i milosrđe spram čovjeka te koliko je nužno pomoći čovjeku na njegovu putu. Univerzalni moral je temelj pravednoga i miroljubivoga društva te izjednačava sve ljude, čineći nas sve jednakima – pred moralnim zahtjevima svi su apsolutno jednaki. (Pozaić, 1994, 7)

Temeljem svega do sada izloženoga moguće je ustvrditi da *Veritatis splendor* predstavlja važan dokument iz perspektive moralne teologije i međureligijskoga dijaloga jer naglašava važnost moralne istine, ljudske slobode i dijaloga između različitih religijskih zajednica. Kroz promicanje univerzalnih moralnih vrijednosti i suradnju u ostvarivanju zajedničkih ciljeva, moguće je izgraditi društvo koje poštuje ljudsko dostojanstvo, solidarnost i ljubav te potiče međusobno poštovanje i suradnju među različitim vjerskim tradicijama.

Zaključak

Na početku ovoga rada iznijela sam tezu kako moralna teologija posjeduje između ostaloga i univerzalnu dimenziju koja može poslužiti kao mogućnost za kvalitetan i plodan međureligijski dijalog. U skladu s ovom postavkom, svoj znanstveni interes usredotočila sam na dvije teme koje zapravo predstavljaju najvažnije moralno-teološke tematske okosnice ovoga rada. S jedne strane to je tema moralne teologije u njezinoj univerzalnoj antropološkoj dimenziji, koja se upravo zbog toga svoga univerzalnoga obilježja može razumjeti kao plodno tlo i/ili alat koji može pridonijeti uspješnijemu dijalogu i kvalitetnijoj suradnji. S druge strane, međureligijski dijalog je jedna od težnji ne samo unutar Katoličke crkve a posebice crkvenih otaca kako možemo primijetiti u dokumentima Drugoga vatikanskoga koncila, nego i sveopćega ljudskoga društva.

Upravo istaknute tematske okosnice rada predstavljaju dva glavna cilja ovoga rada: 1) izlaganje nauka moralne teologije i 2) prikaz međureligijskoga dijaloga iz perspektive izabranih dokumenata crkvenoga učiteljstva. U skladu s njima, u ovome radu najprije sam sažeto izložila nauku moralne teologije, ono čime se ona bavi i što moralni teolozi razumijevanju središnjim objektom svoga znanstvenoga istraživanja, a zatim sam dala jezgrovit prikaz relevantnih dokumenata koncilskoga i postkoncilskoga razdoblja, koji su se bavili važnom temom međureligijskoga dijaloga. U istim dokumentima jako je dobro izloženo i na argumentiran način objašnjeno zašto je međureligijski dijalog neophodan i nužan, pogotovo u svijetu u kojemu se danas nalazimo. Bez tih temeljnih znanja i pojmova nije moguće kvalitetno ući u materiju i istu razumjeti. Najvažniji i prvotni cilj ili glavna teza ovoga rada jest prikazati kako univerzalna dimenzija moralne teologije uistinu može poslužiti za međureligijski dijalog i kako može pridonijeti daljnjem osnaživanju i ostvarivanju autentične ljudske težnje za dijalogom.

Smatram kako su navedeni ciljevi ostvareni u ovome radu. U ostvarivanju prvoga cilja uglavnom sam se poslužila moralno-teološkom perspektivom Klause Demmera odnosno njegovim djelom *Shaping the moral life. An approach to moral theology*. Za razliku od ovoga cilja, u kojem sam posebnu pozornost usmjerila na univerzalnost moralne dimenzije moralne teologije, u ostvarivanju drugoga cilja svoj znanstveni interes osobito sam usmjerila na međureligijski dijalog kao na univerzalnu vrijednost i zajedničko dobro, i to sam nastojala potkrijepiti prije svega naukom u dokumentima koncilskoga i postkoncilskoga crkvenoga učiteljstva.

Dobro je istaknuti da su u prikazu katoličke moralne teologije unutar prvoga dijela ovoga rada, osobito prikazani: teologija savjesti i naravni moralni zakon. U drugom dijelu ovoga rada obrađene su teme promicanja univerzalnih vrijednosti te izgradnja pravednijega i boljega društva. To je učinjeno kroz izbor relevantnih koncilskih i post koncilskih dokumenata unutar koje je obrađeno šest ključnih dokumenata, a to su kronološkim redoslijedom: *Ecclesiam suam*, *Lumen gentium*, *Nostra aetate*, *Dignitatis humanae*, *Gaudium et spes*, *Veritatis splendor*.

Snaga ovoga i ovakvoga istraživanja upravo je, kako je naglašeno u uvodu ali i kroz cijeli rad, oslanac na crkveno učiteljstvo, službene dokumente, te na velike autore postkoncilskoga razdoblja kao što je Klaus Demmer. Na taj način nastojala sam izbjeći neprovjerenost informacija, neutemeljene teze i slične opasnosti s kojima se možemo susresti u izlaganju suvremene katoličke moralne teologije i zahtijeva aktualnoga međureligijskoga dijaloga. Njihov prikaz uvijek treba biti što je moguće vjerniji izraz koncilске i postkoncilске moralne teologije. U tom smislu, snaga ovoga rada daje se prepoznati također u konzultaciji *Katekizma Katoličke Crkve* kao još jednoga izrazito važnoga i možemo reći temeljnoga dokumenta koji sažima nauk Katoličke crkve te je kao takav relevantan za konzultaciju prilikom bavljenja mnogim područjima a posebice kada se radi o pitanjima o kojima se Katolička crkva izričito očituje, a međureligijski dijalog je svakako jedan od tih pitanja.

Sami rezultati, prema osobnome sudu, su pozitivni jer smatram kako sam obuhvatila dovoljno materije ne ulazeći previše u pojedine točke koje bi me udaljile od glavne teme i središnjih ciljeva ovoga rada.

Popis literature

Bižaca, Nikola, (1998). Kako je nastajala saborska deklaracija *Nostra aetate* o odnosima Crkve prema nekršćanskim religijama. *Bogoslovska smotra*, 70 (3), str. 399-414.

Bižaca, Nikola, (2004) O mjestu i ulozi proučavanja religija unutar studija katoličke teologije. Povijesni osvrt i perspektive za budućnost. *Crkva u svijetu*, 39 (3), str. 379-410.

Bižaca, Nikola, (2008). *Ogledi iz teologije religija*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.

Bižaca, Nikola, (2009). O teološkom značenju međureligijskog dijaloga. Aktualni katolički dosezi i perspektive. *Crkva u svijetu*, 44 (2), str. 192-214.

Migliore, Celestino, (2003.). THE PERMANENT MISSION OF THE HOLY SEE TO THE UNITED NATIONS COMMEMORATES THE 40th ANNIVERSARY OF THE ENCYCLICAL "PACEM IN TERRIS"
https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/2003/documents/rc_seg-st_20031007_migliore-pacem-in-terris_en.html pristupljeno 23.6.2024.

Demmer, Klaus, (2000). *Shaping the Moral Life. An Approach to Moral Theology*. Washington: Georgetown University Press.

DH. *Dignitatis humanae*. (7. prosinca 1965) Drugi vatikanski koncil, Deklaracija *Dignitatis humanae* o vjerskoj slobodi. U: Josip Turčinović (ur.), *II vatikanski koncil: Dokumenti: Latinski i hrvatski* (str. 468-489). Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1970.

Dogan, Nikola, (2005). Pristup religijskoj problematici na temelju saborskih smjernica i današnjega razvoja. *Bogoslovska smotra*, 75 (3), str. 875-903

Duda, Bonaventura, (1965). Dijalog Crkve i svijeta. Uz encikliku pape Pavla VI „*Ecclesiam suam - Crkvu svoju*“. *Bogoslovska smotra*, 35 (1), str. 1-5. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/45659>

ES. *Ecclesiam suam*. (6. kolovoza 1964) papa Pavao VI., *Ecclesiam suam – Crkvu svoju*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1979.

FT. *Fratelli Tutti* (3.listopada 2020.) papa Franjo, *Fratelli tutti, Enciklika o bratstvu i socijalnom prijateljstvu*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2020.

GS. *Gaudium et spes*. (7. prosinca 1965.) Drugi vatikanski koncil, Pastoralna konstitucija *Gaudium et spes* o Crkvi u suvremenom svijetu. U: Josip Turčinović (ur.), *II vatikanski koncil: Dokumenti: Latinski i hrvatski* (str. 620-768). Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1970.

Ivančić, Tomislav, (2007). *Religija i religije: morfologija, fenomenologija i teologija religija*, Zagreb: Teovizija.

KKC. *Katekizam Katoličke Crkve*. (2016.) Hrvatska biskupska konferencija. Glas Koncila, Zagreb, 2016.

Kovač, Tomislav, (2023) *O međureligijskom dijalogu iz katoličke perspektive. Uvid u osnovne pojmove i naučavanje Crkve*, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Kovač, Tomislav, (2023). Međureligijski i međukulturalni dijalog kao izazov katoličkom vjeronauku. *Crkva u svijetu*, 58 (2), str. 237-264.

LG. *Lumen gentium*. (21 November 1964) Drugi vatikanski koncil, Dogmatska konstitucija *Lumen gentium* o Crkvi. U: Josip Turčinović (ur.), *II vatikanski koncil: Dokumenti: Latinski i hrvatski* (str. 91-204). Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1970.

Matulić, Tonči i Bekavac, Ante, (2023). Dostojanstvo ljudske osobe prema nauku Drugoga vatikanskog koncila u svjetlu suvremenih kulturalnih dinamika. *Crkva u svijetu*, 58 (1), str. 32-53.

Milikić, Tadija, (2020). Pravilo ljudskoga i kršćanskoga života: Savjest prema Klausu Demmeru. U: Antunović Ivan; Koprek, Ivan; Vidović, Pero (ur). *Život biraj – Elige vitam: Zbornik radova pridonosom 75. rođendana msgr. prof. dr. sc. Valentina Pozaića umirovljenog pomoćnog biskupa Zagrebačke nadbiskupije*. (str. 159-178). Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu.

Milikić, Tadija, (priređio) (2023). Skripta: *Naravni moralni zakon prema Međunarodnoj teološkoj komisiji*, Zagreb.

Milikić, Tadija, (priređio) (2023) Skripta: *Kršćanska etička načela prema Klausu Demmeru*, Zagreb.

Milikić, Tadija, (priređio) (2023) Skripta: *Antropološki i kršćanski karakter moralne teologije*, Zagreb.

Milikić, Tadija i Perica, Stanko, (2024). *Migrantsko pitanje u svjetlu kršćanskoga nauka i djelovanja*. The Migrant Issue in Light of Christian Teachings and Action. Zagreb: Fakultet filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu.

Mišić, Anto (2002). Međureligijski dijalog – prinos općoj kulturi dijaloga. *Obnovljeni Život*, 57 (4), str. 455-465.

MTC (2009). International Theological Commission, In search of a universal ethic: A new look at the natural law. *La Santa Sede*. https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_con_cfaith_doc_20090520_legge-naturale_en.html (30.8.2021.)

NA. *Nostra aetate*. (28. listopada 1965.) Drugi vatikanski koncil, Deklaracija o odnosu crkve prema nekršćanskim religijama. U: Josip Turčinović (ur.), *II vatikanski koncil: Dokumenti: Latinski i hrvatski* (str. 91-204). Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1970.

O'Collins, Gerald, (1996). Trideset godina konstitucije 'Gaudium et spes'. *Crkva u svijetu*, 31 (2), str. 195-200.

PB. *Pastor bonus*. (28. lipanj 1988). Ivan Pavao II., *Pastor bonus*. Izvornik: John Paul II, Apostolic Constitution Pastor bonus, [Pastor Bonus \(June 28, 1988\) | John Paul II \(vatican.va\)](#)

Papa Franjo – Ahmad Al-Tayyib, (2019). Deklaracija o ljudskom bratstvu za mir u svijetu i zajednički suživot (Abu Dhabi, 4. veljače 2019.), u: *Vrhbosnensia: časopis za*

teološka i međureligijska pitanja, 23 (2019.) 1, 373-380. Izvornik: Francis and al-Tayyeb, Ahmad (2019). Apostolic Journey of his Holiness Pope Francis to the United Arab Emirates: A Document on Human Fraternity for World Peace and Living Together. La Santa Sede.
https://www.vatican.va/content/francesco/en/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html (26.5.2024.) Internetski članak: *Povijesni „Dokument o ljudskom bratstvu za mir u svijetu i zajednički suživot“*
<https://ika.hkm.hr/novosti/povijesna-deklaracija-o-miru-slobodi-i-pravima-zena/>
pristupljeno: 27.4.2024.

Međureligijska opća audijencija. Obraćanje povodom 50. obljetnice proglašenja koncilске deklaracije *Nostra Aetate*. 28. listopada 2015. godine
https://www.vatican.va/content/francesco/en/audiences/2015/documents/papa-francesco_20151028_udienza-generale.html

Pozaić, Valentin, (1988). Zrela savjest. *Obnovljeni Život*, 43. (6), str. 503-515.

Pozaić, Valentin, (1994). Pogled na encikliku *Veritatis splendor*. *Obnovljeni Život*, 49 (1), str. 3-8.

Šagi-Bunić, Tomislav Janko, (1966). Crkva u suvremenosti po konstituciji „*Lumen gentium*« Drugog vatikanskog koncila. *Bogoslovska smotra*, 36 (2), str. 181-191.

Tanjić, Željko, (2013.). Koncilski govor o slobodi vjerovanja i njegovo značenje za današnje vrijeme. *Diacovensia: teološki prilozi*, 21 (4), str. 677-690.

VS. *Veritatis Splendor* (6. kolovoz 1993.) Ivan Pavao II., *Veritatis splendor. Sjaj istine: Enciklika o nekim temeljnim pitanjima moralnog naučavanja Crkve*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2008.

Vuletić, Silvana (2019). Savjest kao Božji dar čovjeku u kontekstu kulture života. *Diacovensia*, 27 (4), str. 589-613

Životopis

Dora Šajnić rođena je 19. veljače 1997. godine u Zagrebu. Preddiplomski studij filozofije i religijskih znanosti završava 2021. godine na Fakultetu filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Odmah po završetku Preddiplomskog studija, upisuje Diplomski studij religijskih znanosti na istome Fakultetu.

Za vrijeme studija sudjelovala je na Studentskoj bioetičkoj radionici 'Bioetika, okoliš i ne-ljudska živa bića' u okviru međunarodne znanstvene manifestacije 21. Lošinjski dani bioetike s izlaganjem na temu *Odnos prema ne-ljudskim živim bićima u islamu i kršćanstvu s naglaskom na odnos prema životinjama*. Nadalje, sudjelovala je na studentskoj debati 'Availability and Quality of Psychological Counseling Services at Faculties' u sklopu 7. transdisciplinarnoga međunarodnoga simpozija Bioetika i aporije psihe koji se održava na Fakultetu filozofije i religijskih znanosti. Obnašala je i funkciju tajnice Kabineta Centra za proučavanje odnosa znanosti i religije (CePOZiR) Fakulteta filozofije i religijskih znanosti. Bila je studentska koordinatorica za organizaciju Dana studentskoga međureligijskoga dijaloga, kojega je organizirao CePOZiR pod pokroviteljstvom Fakulteta filozofije i religijskih znanosti. U akademskoj godini 2023./24. bila je članica Studentskog zbora FFRZ-a. Za vrijeme Diplomskoga studija stekla je i pedagoško-psihološko-didaktičko-metodičku naobrazbu. Sudjelovala je na edukaciji u okviru programa *Zaštita mentalnog zdravlja u zajednici* kojega organizira udruga Kumulus, a koji je značajan upravo za nastavničku naobrazbu.

Curriculum vitae

Dora Šajnić was born on February 19th, 1997, in Zagreb. She completed her undergraduate studies in Philosophy and Religious Studies in 2021 at the Faculty of Philosophy and Religious Studies at the University of Zagreb. Immediately after completing her undergraduate studies, she enrolled in the graduate program in Religious Studies at the same Faculty.

During her studies, she participated in the Student Bioethics Workshop *Bioethics, Environment, and Non-Human Living Beings* as part of the international scientific event *The 21st Lošinj Days of Bioethics*, where she presented on the topic *The Relationship with Non-Human Living Beings in Islam and Christianity with an Emphasis on the Relationship with Animals*. Additionally, she participated in the student debate *Availability and Quality of Psychological Counseling Services at Faculties* as part of the 7th Transdisciplinary International Symposium *Bioethics and the Aporia of the Psyche*, held at the Faculty of Philosophy and Religious Studies. She also served as the secretary of the Cabinet of the Center for the Study of the Relationship between Science and Religion (CePOZiR) at the Faculty of Philosophy and Religious Studies. Dora was the student coordinator for the organization of the *Days of Student Interreligious Dialogue*, organized by CePOZiR under the auspices of the Faculty of Philosophy and Religious Studies. During the 2023/24 academic year, she was a member of the Student Council of the FFRZ. During her graduate studies, she also acquired pedagogical, psychological, didactic, and methodological education. She participated in training as part of the *Mental Health Protection in the Community* program, organized by the Kumulus Association, which is particularly significant for teacher education.